

Způsoby intervence, jež u nás vznikají

Klíčová slova

odstrašení pachatelů, výchova pachatelů, odplata za zločin, izolace pachatelů, kriminogenní působení věznic, smysl trestu, efekt trestu, nákladnost trestu, probační služba, trest obecně prospěšných prací, odklony trestního řízení, osobní rozvoj, práce, učební poměr, kontakt s vnějším světem, civilní personál, dozorcí, polovolná vazba, volná vazba, uzavřená vazba, výchovné ústavy, diagnostické ústavy, vnitřní diferenciací ústavu, záuční kurzy, výstupní program, sociální byt, dům na půl cesty, profesionální rodiny, humanizace práce s pachateli, prizonizace, syndrom otáčivých dveří, tresty vykonávané ve společnosti, ODN, Tokijská pravidla, Rada Evropy, částečná detence, domácí vězení, terapeutické zařízení, peněžitý trest, narovnání, sankce omezující práva, sankce odnímající práva, morální sankce, dohled, probace, parole, obecně prospěšné práce, probační pracovník, soudní pomoc, streetwork, sociální asistent, konflikt loajalit, oznamovací povinnost, terapeutická smlouva, garant péče, krizová pomoc, terapie, nácvik sociálních dovedností, resocializační pomoc, akce v přírodě, iniciační obřady

12.1 Vězení v nové perspektivě

Překročení zákona je tradičně spojeno jen s představou trestu a trest bývá spojen jen s představou uvěznění. Věznění se v novověku skutečně stalo naprosto převažující formou trestu, kterým stát reagoval na legálně prokázaný zločin. Vězení je v nové době prohlašováno nejen za trest, ale i za prostředek odstrašování pachatelů od dalších zločinů, ba dokonce za místo, kde se dá výchovně působit na odsouzené. (U nás byla dokonce za komunistického režimu vězení nazývána „ústavy nápravné výchovy“.) Jisté je, že neexistuje

žádná společnost euroamerického kulturního okruhu, která by trest vězení neznala a pro jeho výkon takovéto zařízení nevybudovala. Střízlivě a reálně posuzováno má vězení jen dvě funkce: *odplatu* za zločin a *izolaci pachatelů* od společnosti, které během uvěznění nemohou škodit. Vedle toho má vězení řadu dobře známých nepříznivých „vedlejších účinků“, z nichž na prvním místě kritici tohoto způsobu zacházení s pachateli trestných činů uvádějí posilování asociálního, resp. kriminálního zaměření vězňů tím, že jsou dlouhou dobu spolu ve velkých skupinách. Někdy se přímo mluví o *kriminogenním působení věznic*, resp. o *kriminální nákaze*. Pokusy o reformu věznic omezováním kontaktů a komunikace mezi vězni nepřinesly žádoucí efekt (viz Matoušek, 1995); kriminogenně působily a dosud působí všechny věznice.

Daň za dočasné pacifikování pachatelů v podobě posílení jejich delikventních sklonů představuje zvláště velké riziko u mladých lidí, kteří jsou vnímavější, ovlivnitelnější a jež pobyt ve vězení zbavuje možnosti nalézt socializovanou identitu, tj. budovat si pohlavní i profesní roli.

Podmínky ve věznicích přesto mohou být horší a lepší. Vždy a všude odrážejí postoj společnosti k protispolečensky jednajícímu jedinci a také ony jsou měřítkem společenské a lidské solidarity. Laická veřejnost se otázkou vězeňství nezabývá a o jeho smyslu nepřemýšlí. Přítomnost věznic bere jako přirozenou součást systému společenských institucí, je i smířena s vynakládáním určitých finančních prostředků na jejich provoz. Pracovníci v oblasti vězeňství se zabývají otázkou jejich stavu a podmínkami, v nichž odsouzení žijí. Nikdo z nich také smysl trestu vězení nezpochybňuje.

Otevřenými otázkami, které jsou zejména v zahraničí aktuální již několik desetiletí – a v poslední době se jimi začínají zabývat po vynucené přestávce trvající od konce šedesátých let odborníci i u nás –, jsou tato témata:

- jaký je vlastně smysl trestu,
- jaký je jeho žádoucí efekt a
- jak je pro společnost nákladný.

S tím přímo souvisí úvahy o tom, zda neexistují nějaké jiné způsoby zacházení s pachateli určitých (případně všech) trestných činů, které by byly smysluplnější, efektivnější a méně nákladné.

Vedle toho je v poslední době problematizována *úloha státu* jako nezbytného vykonavatele všech úkonů souvisejících s trestem; ukazuje se, že by stát mohl být poslední pojistkou a že leccos mohou efektivně řešit jak občané sami, tak nestátní subjekty, jakož i státní organizace působící mimo resort ministerstva spravedlnosti.

Fakt, že trest odnětí svobody nepřinesl očekávané snížení kriminality, je v odborných kruzích obecně známý. To, že náklady na provoz věznic ve všech západních zemích stále stoupají, je také známo. Srovnání nákladů potřebných na provoz věznic s efektivitou alternativních způsobů trestání mladých lidí publikované v mnoha zahraničních studiích však dosud u nás nenalezlo ohlas v podstatnějším

změnách trestní politiky. Naše společnost má krátce po změně politického systému jiné priority, než zabývat se marginálními skupinami – potřebuje stabilizovat politickou scénu a dokončit transformaci ekonomiky a státní správy.

Přesto lze od poloviny devadesátých let v oblasti trestní politiky v naší zemi najít několik podstatných změn, které svědčí o snaze zavést do procesního a hmotného trestního práva nové postupy a způsoby řešení trestné činnosti. Nejprve byl novelou trestního řádu z roku 1993 zaveden nový institut trestního řízení – *podmíněné zastavení trestního stíhání* (§§ 307, 308 trestního řádu) – a další novelou trestního řádu z roku 1995 (která je v účinnosti od 1. ledna 1996) také institut *narovnání* (§§ 309–314 trestního řádu). O obou výše uvedených institutech se též mluví jako o *odklonech trestního řízení*. Těmto institutům se budeme podrobněji věnovat v samostatných podkapitolách. Novelou trestního zákona z roku 1995 byl do naší trestněprávní praxe zaveden zároveň nový druh trestu – *trest obecně prospěšných prací* (§§ 45, 45a trestního zákona). Jde o trest, s jehož realizací jsou dlouhodobé pozitivní zkušenosti již v řadě evropských zemí (např. v Anglii, Holandsku a Francii). Další novela trestního zákona přijatá v roce 1997 posílila probační prvky systému trestních sankcí tím, že s platností od začátku roku 1998 zavedla jako alternativu k potrestání institut *podmíněného upuštění od potrestání s dohledem* (§ 26 trestního zákona) a jako alternativu k trestu odnětí svobody *podmíněné odsouzení k trestu odnětí svobody s dohledem* (§§ 60 a 60b trestního zákona). Dalším významným krokem pro vývoj naší trestní justice bylo přijetí zákona č. 257/2000 Sb. o probační a mediační službě, na jehož základě pak od 1. ledna 2001 vznikla a zahájila svou činnost *Probační a mediační služba ČR* (dále jen PMS). Do nově vzniklé PMS tak mohli přejít dosavadní probační pracovníci soudů, kteří na některých soudech ČR působili již od roku 1996 a kteří splňovali kvalifikační předpoklady pro výkon práce *úředníka a asistenta PMS*. Do PMS také vstoupili noví pracovníci. Poslední novela trestního zákona a trestního řádu z roku 2001 (s účinností od 1. ledna 2002) pak přinesla zásadní doplnění v oblasti výkonu *dohledů* (zejména se jednalo o jasnou definici dohledu v §§ 26a, 26b trestního zákona a o rozšíření institutu podmíněného propuštění o možnost vyslovení dohledu v § 63 trestního zákona). Novela trestního zákona a trestního řádu také přinesla změny v oblasti výkonu trestu obecně prospěšných prací (např. možnost vykonávat práce nejen ve prospěch obcí, ale nově i ve prospěch státních, nebo jiných obecně prospěšných institucí, povinnost soudu přihlédnout při ukládání tohoto trestu ke stanovisku pachatele a k jeho zdravotní způsobilosti a některé další změny). Radikální změny přinesla novela trestního řádu i v oblasti vazeb (došlo ke zkrácení lhůt možného trvání vazeb – §§ 71 a 72 trestního řádu, nahrazení vazby bylo rozšířeno o dohled probačního úředníka – § 73 trestního řádu a zavedením *zkráceného přípravného řízení* – §§ 179a až 179f trestního řádu. To, že trest vězení má v případech pachatelů určitých druhů trestné činnosti (zejména násilné a organizované) své opodstatnění a že je bude mít dál, je fakt,

se kterým je nutno počítat. Trest vězením již v evropském prostoru začíná být chápán jako jeden z možných prostředků, a to prostředek nejkrajnější, jímž může společnost reagovat na překročení zákona. Tento trest by měl být uplatňován především v těch případech, kdy společnost potřebuje izolovat nebezpečné pachatele, kteří se dopustili závažných trestných činů, u nichž je změna kriminální kariéry málo pravděpodobná.

Nicméně i u těchto lidí je považováno za žádoucí, aby během výkonu trestu odnětí svobody nebyli ponecháni v nečinnosti, ale aby jim byla otevřena možnost osobního rozvoje. Výchovně-vzdělávací aktivity ve věznicích by měly být koncipovány tak, aby poskytly odsouzeným nejen program pro volný čas, ale i možnost rozvíjet svoje schopnosti a dovednosti společensky přijatelným směrem. Za pokrok můžeme považovat to, že právě uvedené názory jsou dnes u nás aktéry justičního a vězeňského systému akceptovány alespoň teoreticky a některými již uváděny do praxe. V celkově represivně naladěné společnosti musejí tito lidé čelit výtkám, že rozmazlují ty, jež by se patřilo „zavřít, až zčernají“. Někteří soudci již využívají nově vytvořeného právního prostoru pro ukládání *alternativních sankcí* a více jsou využívány i odklony od trestního řízení. Někteří ředitelé věznic podporují vzdělávací a kulturní aktivity zřizováním učeben, dílen, resp. ateliérů a zaměstnáváním specialistů, kteří tyto programy pro vězněné vedou.

Význam *práce* pro vězně se neodvází zpochybňovat nikdo. Náš problém je v tom, že ne všude je dost práce pro všechny, kteří by pracovat mohli a chtěli. Přes jisté výhody, jež má vězeňská populace pro potenciální zaměstnavatele (nižší náklady na mzdy, jednodušší doprava, v některých věznicích jsou dokonce velké nevyužité výrobní haly), je u nás zatím jen málo zaměstnavatelů ochotno podstoupit rizika spojená se zaměstnáváním vězňů (spočívající v nižší spolehlivosti pracovní síly, nižší kvalifikaci, vyšší pravděpodobnosti úrazů a jiných mimořádných událostí). Vězeňská zařízení proto začínají organizovat pracovní příležitosti pro vězně sama. Zdá se, že tam, kde jsou pro to vhodné podmínky – jako např. ve všehrdské věznici –, se dá s úspěchem provozovat zahradnická a zemědělská výroba, zahrnující i chov hospodářských zvířat.

Pro mladistvé vězně s delším výkonem trestu je klíčová možnost přípravy na povolání formou *učebního poměru*.

Ve věznicích se začínají zvažovat a někde i uplatňovat nové formy posilování průběžného *kontaktu s vnějším světem*, které by vězňům umožňovaly podílet se alespoň částečně na životě společnosti. Více než dříve jsou věznice přístupné kontaktům s církvemi a s nestátními organizacemi, jejichž zástupci již mohou participovat na některých programech pro vězně.

Uvažuje se o tom, že by *přerušeni trestu* nemělo být odměnou za řádné chování během výkonu trestu, ale u mladistvých by mělo být iniciováno odpovědným specialistou, který dobře zná situaci vězně jak ve vězení, tak mimo ně.

Režim ve vězeních i školení personálu začínají být přizpůsobovány požadavku, aby byla co nejvíce oslabována bariéra mezi vězeňským personálem

a vězňenými. Pokusně se v zařízeních pro výkon trestu i ve vazebních věznicích užívají některé prvky *terapeutické komunity* zvyšující podíl odsouzených na plánování programu a odpovědnost za dodržování pravidel. Aktivita odsouzených a případná iniciativa vězeňského personálu jsou však silně limitovány předpisy pro výkon trestu. Pokud komunitní prvky spočívají jen v tom, že obvinění, případně vězni navzájem hodnotí své chování a toto hodnocení je pak převáděno na body, za něž lze získat či ztratit výhody, nejde o terapeutickou komunitu v pravém slova smyslu.

Někteří naši odborníci volají po maximálním *zcivilnění výkonu trestu*, čehož by se dalo mj. dosáhnout větším podílem civilních zaměstnanců v personálu věznic. Prosadit tuto změnu není jednoduché.

Pocit, že „... s kriminálními živly nemůže úspěšně zacházet nikdo jiný než profesionál v uniformě a s pistolí v pouzdře“ (Kaprová, 1993), je u nás stále velmi silný. Podle Kaprové snahy o zcivilnění výkonu trestu narážejí jednak na „pevnou danou strukturu kompetencí, normalizovaných rolí, platů, hodnocení apod.“, jednak na pocit ohrožení ze strany všech „nových lidí“, kteří do dříve uzavřeného a vojensky řízeného prostředí mají náhle přístup a mohli by se chovat nevhodně, porušovat pravidla a zvyklosti, případně i vynášet informace.

Vstup civilních zaměstnanců do vojenského prostředí vazebních věznic a věznic pro výkon trestu vyvolal kromě nadějí i očekávatelné těžkosti. Tito *specialisté* (sociální pracovníci, pedagogové, sociologové a psychologové) pracují s uvězněnými mladými lidmi formou skupinových psychoterapií, arteterapií, relaxačních cvičení, jazykových kroužků, kulturních kroužků, aerobních cvičení, výcviku v jógických technikách, výcviku v práci na počítači atp. Individuálně poskytují uvězněným poradenství a psychoterapii, která však zvláště ve vazbách nemůže mít soustavný charakter. Co se při všech těchto programech s uvězněnými děje, se vězeňští strážci nedozvídají. Dozorci proto považují specialisty za jakési spojence uvězněných. Někdy jsou aktivity specialistů dokonce vnímány jako podněcování k nepokojům mezi vězni. Naděje, že by civilní specialisté mohli školit a supervidovat necivilní personál věznic, se zatím nikde nesplnila.

Ve vazebních věznicích byla pro vybrané skupiny obviněných zavedena *polovolná vazba a volná vazba*, což snížilo výskyt šikanování, rvaček, ničení zařízení a sebepoškozování. (Tento režim umožňuje volný pohyb obviněných po oddělení mimo cely.) Pomalu se daří i zkracovat neúnosnou délku vazby mladistvých, kvůli níž byly naše orgány činné v trestním řízení opakovaně kritizovány jak u nás, tak v zahraničí.

Vazba mladistvých je stále velmi stresujícím zážitkem. V uzavřené vazbě má obviněný nárok jen na jednu hodinu vycházky denně, jinak je trvale v cele. V celách jsou na velmi malém prostoru obvykle tři vězňové; chce-li jeden sedět u stolku, ostatní dva musí ležet na postelích. Mnoho měsíců trvající pobyt v tomto monotónním, stísněném prostředí bez možnosti jakkoli se smysluplně zaměstnat je patrně nejtěžší zkouškou psychické odolnosti, jakou státní moc u nás dnes může mladému člověku připravit.

12.2 Změny v ústavní a poustavní péči

Síť ústavních zařízení pro rizikové děti a mládež přetrvala bez zásadních změn z doby před rokem 1989. K očekávané specializaci ústavů – kterou platné předpisy umožňují – zatím nedošlo. Podle vyhlášky ministerstva školství z roku 1981 by měly být zřizovány:

- diagnostické ústavy se zvýšenou péčí (pro ty, kteří recidivují),
- výchovné ústavy s ochranným režimem (rovněž pro recidivující a těžko ovlivnitelné) a
- výchovné ústavy s léčebným režimem (pro děti a mládež s psychickými poruchami, jež nevyžadují zdravotnickou léčbu).

S dvěma výjimkami u nás nyní existují pouze *diagnostické ústavy* a *výchovné ústavy*. Výchovné ústavy jsou vzdělávacími zařízeními, které mají zájem na začátku školního roku naplnit kapacity v učebních oborech, jež nabízejí. Některé výchovné ústavy již dokonce samy v příhodnou dobu kontaktují diagnostické ústavy i jiná zařízení, aby svou kapacitu využily a na volná místa získaly co nejnadějnější svěřence. Diagnostické ústavy se proto dostávají do těžkostí, chtějí-li během školního roku umístit dítě nebo mladistvého do dlouhodobé výchovy. Pobytu se prodlužují nad určenou mez dvou měsíců, a diagnostické ústavy se tak stávají detenčními zařízeními. Jejich pracovníci by problémové, jinam neumístitelné děti raději viděli ve vazbě než ve svém ústavu. Argumentují přitom tím, že takové děti roznášejí kriminální infekci mezi děti, jež zatím nejsou zasažené kriminálními sklony. Jednoduše řečeno: Všichni poskytovatelé ústavní péče chtějí mít co nejlepší, co nejméně problémové svěřence.

V dobře vedených ústavech se mění přístup personálu ke svěřencům od komisního k civilnímu a vstřícnému. Vedoucí pracovníci některých ústavů se pokoušejí stavebně adaptovat dřívější velké ložnice na menší místnosti, v nichž je ubytováno jen několik svěřenců a k nimž patří i miniaturní kuchyň, případně další příslušenství. Někde se svěřenci podílejí na výrobě a opravách zařízení ústavu – vhodné podmínky k tomu jsou např. tam, kde mají učební obor truhlář –, což snižuje sklon svěřenců k ničení ústavního zařízení.

Neexistence různých typů zařízení má svůj zrcadlový obraz v neexistenci *vnitřní diference ústavů*. V ústavech se objevují děti a mladí lidé, kteří pouze selhávají ve školní docházce, a žijí zde společně s mládeží, jež už má za sebou trestnou činnost, je závislá na drogách, případně trpí patologickým hráčstvím, chová se agresivně a asociálně. Skupiny svěřenců jsou vytvářeny podle společné práce (učebního oboru) a většinu ostatních programů mají společnou.

Ideál větší diference ústavů se však opírá o představu, že i v budoucnu u nás budou fungovat velká zařízení. V těch evropských zemích, v nichž se podařilo v širokém měřítku zavést neústavní formy práce s ohroženými dětmi a mládeží a současně radikálně zmenšit zbývající ústavní zařízení pro děti a mládež, jako např. v sousedním Rakousku, tam se naopak pokládá nediferencovanost ústavních

zařízení za pokrok. Eichmann (1994), který hodnotí poslední reformu ústavní péče o děti a mládež v Rakousku, tzv. Innere Heimreform, k tomu říká doslova:

„Je nutné se také zmínit o dvou významných bodech, které pomohly odstranit cejchování (stigmatizaci) dítěte: první se týkal odstranění diferenciacie podle věku a pohlaví, které se od roku 1970 hodně praktikovalo, a dále se upustilo do přeřazování do speciálních ústavních domovů podle určité stigmatizace dítěte (např. speciální domov pro vzpurné děti, uzavřený domov atd.). Výše zmíněné změny šly ruku v ruce s dokonalejší přípravou vychovatelů podle nového vzdělávacího plánu, který předpokládal supervizi a kontinuální vzdělávání.“

Již jsme výše uvedli, že vážným problémem posledního období jsou *útěky z ústavů*. Personál jim nedokáže zabránit, policie je neochotně vyšetřuje, personál má obavy z udělování sankcí za útěk, aby se nestal terčem kritiky rodičů či médií. V současné době není výjimkou ústavní zařízení, z něhož je třetina svěřenců na útěku. Takový stav nutně demoralizuje personál i svěřence.

Některá ústavní zařízení se přes popsané těžkosti snaží o preventivní práci v regionu, kde působí. Kontaktují školy a učňovská zařízení, v nichž pracovníci ústavu pořádají osvětové besedy. Některé diagnostické ústavy pořádají pro svěřence záuční kurzy, jejichž absolvováním svěřenec zvyšuje svou naději uplatnit se na pracovním trhu. Některá ústavní zařízení úspěšně zcivilnila svůj režim a rozšířila paletu poskytovaných učebních oborů, vzdělávacích, sportovních a kulturních programů. Většina ústavních zařízení sleduje projevy šikanování mezi svěřenci a snaží se proti nim zasahovat hned v zárodku.

Novinkou v práci výchovných ústavů je i tzv. *výstupní program*, do něhož jsou klienti zařazováni jeden až dva měsíce před ukončením ústavní výchovy. Během této doby už svěřenec ústav na většinu dní v týdnu opouští a dostavuje se jen na některé vybrané programy, při nich je sledováno jeho zachycování v mimoústavním prostředí.

Významnou u nás nyní zaváděnou alternativou ústavní péče je tzv. *sociální byt* (viz Klíma, 1996), jakýsi miniaturní „ústav“ zřízený v jednom bytě, a to v domě, v němž bydlí běžní nájemníci, kteří před zahájením provozu nemají se sociálním bytem nic společného. Tato česká iniciativa byla inspirována německým hnutím za zrušení tradičních polepšoven, jež byly vnímány tamními odborníky i odpovědnými administrátory spíše jako místa vhodná pro šíření kriminální nákazy než jako místa, kde by skutečně docházelo k „polepšování“. Naději polepšit se má spíše ten, kdo může za svoje chování nést maximální odpovědnost a komu v tom pomáhající instituce nepřekáží tím, že mu organizuje všechno, co dělá, od rána do večera. Z tohoto důvodu byly např. v Hamburku v osmdesátých letech prakticky zrušeny všechny výchovné ústavy pro mládež a nahrazeny byty v běžné zástavbě, v nichž se jeden až dva vychovatelé zabývali malou skupinou mladých lidí.

Sociální byt v Praze-Modřanech provozovaný občanským sdružením Proxima sociale je normálním sídlištním bytem o třech pokojích a jedné kuchyni v panelovém sídlištním

domě. Klienti (ve věku 15–18 let) přicházejí do bytu na dobu průměrně šesti měsíců. Nejčastějším důvodem přijetí jsou selhání ve škole či v učilišti a konflikty mladistvého s rodinou řešené útekem z domova. Před přijetím do péče – jemuž předchází měsíční čekací doba, během níž je podrobně zjišťována klientova rodinná a sociální situace – sepisuje zástupce sdružení s klientem a s jeho rodiči smlouvu, v níž je stanoven cíl pobytu.

Klíma v citované zprávě popisuje výchovné působení pracovníka v sociálním bytě spíše jako monitorování a podporu než jako kontrolování. V bytě nemají pracovníci nepřetržitou službu jako v běžném ústavu, jsou tam jen v tu dobu, kdy v bytě jsou i klienti, obvykle odpoledne a v noci. Veškerý provoz bytu (vaření, úklid, praní) si dělají klienti sami. V bytě platí jen „minimální pravidla“: požívání alkoholu a drog je v bytě zakázáno, v bytě jsou možné návštěvy partnerů (partnerek) do 21 hodin a do té doby musí klienti do bytu přijít, v sobotu do 23 hodin. Důležitější než psaná pravidla je podle Klímy neformální autorita personálu, která by měla být obdobou rodičovské autority v dobře fungující rodině.

Klíma vidí ve srovnání s běžnou ústavní péčí jako přínos i to, že klienti postupně navazují vztahy ke spoluobyvatelům domu, v němž žijí. V těchto vztazích je zřetelný pozitivní vývoj, a to přesto, že přidělení bytu „nezvedené mládeži“ u některých spoluobyvatel zpočátku vzbuzovalo neskryvanou závist. Postoj k mladým lidem v sociálním bytě začali nájemníci ostatních bytů měnit poté, co se klienti začali angažovat na úpravách domu a okolí. Ne ovšem všichni. Někteří soudili, že když např. klienti lakují výtah, je to důkazem toho, že jej předtím sami poničili.

Po půlročním pobytu se někteří klienti vrací znovu do rodin, jiní se tam vrátit nechtějí, např. kvůli hrozcí agresivitě otce, a pracovníci projektu pro ně hledají možnost bydlení v internátech, u prarodičů, u jiných příbuzných apod. Půlroční přerušování kontaktu klienta s rodinou během jeho pobytu v sociálním bytě vede v některých případech ke spontánnímu zlepšení rodinné atmosféry, v jiných se o navození této změny pokoušejí pracovníci sdružení, a to ještě před definitivním odchodem klienta ze sociálního bytu.

Několik občanských sdružení vzniklých v posledních letech se u nás pokouší rozvinout formu péče, které se v zahraničí říká *domy na půl cesty*. V podstatě jde o ubytovny pro mládež, která prošla nějakou formou ústavní péče (dětský domov, diagnostický ústav, výchovný ústav) nebo SOS dětskou vesničkou a po jejím opuštění nemá potřebné zázemí v rodině. Domy na půl cesty mohou být založeny při některém ze stávajících zařízení pro dlouhodobé pobyty nebo nezávisle na něm.

Ambulantní formy péče jsou u těchto mladých lidí zatížených dlouhodobým pobytem v ústavu nedostatečné. Ostrý přechod do běžného prostředí je srovnatelný s emigrací do jiné země, kde se mluví jiným jazykem a uznávají jiné hodnoty. Ambulantní programy jim také neřeší jeden z hlavních existenčních problémů – bydlení. Kdyby byla tato skupina mladých lidí ponechána bez pomoci, nemálo z nich by skončilo jako bezdomovci opatřující si prostředky k životu všemi myslitelnými způsoby, včetně prostituce a kriminality, nemálo z nich by se stalo obětmi závislosti na drogách, alkoholu či automatech.

Dům na půl cesty jim má na určitou, omezenou dobu poskytnout bydlení a stravu, na něž klienti částečně přispívají. Vedle toho jim personál pomáhá s obstaráváním dokladů, s hledáním trvalejšího bydlení, vhodné práce. Zařízení rovněž nabízí možnost nerizikového trávení volného času.

Pro ilustraci uvedeme projekt Sdružení pro domovy opuštěných mladých lidí vypracovaný a realizovaný týmem, který vedla M. Svobodová. Tato zařízení, nazývaná DOM, poskytují mu podmínky pro osobnostní a sociální dozrávání. Vyšší kapacita zařízení by byla podle autorky chybou, protože je obecně známo, že kumulace lidí se sociálním hendikepem pod jednou střechou je vysoce riziková. Klienti jsou ubytováni po jednom – každý má svůj pokoj, aby se posiloval klientův odpovědný postoj k jeho vlastnímu soukromí. Klient má v zařízení roli „nájemníka“.

Resocializační program DOMu má tři etapy. V první etapě (1–2 měsíce) je s klientem uzavřena smlouva, v níž se on i personál zaváží právy a povinnostmi. Klient dostane jednoho odborného „průvodce“, který bude garantem přísně individualizovaného resocializačního programu. V této době je klient pracuje buď v objektu zařízení a na údržbě jeho okolí, případně v chráněném místě, nebo v normálním pracovním poměru. V druhé etapě (6–12 měsíců) je důraz položen na podporu klientových zájmů, dalšího vzdělávání a vazeb mimo DOM. Měly by tak být upevněny klientovy dobré sociální návyky. Třetí etapa je přechodem do nechráněného, běžného prostředí s možností dále kontaktovat pracovníky i klienty zařízení.

Pobyt je dobrovolný, klienti mohou kdykoli přicházet a odcházet. Kromě individuálního vedení případů se počítá i se skupinovým tréninkem sociálních dovedností, s nácvikem prevence a řešení konfliktů, s kognitivně-behaviorální terapií.

Alternativou k ústavní výchově dětí, jejichž vývoj je ohrožen selháváním rodiny, by se v brzké budoucnosti i u nás mohlo stát svěřování těchto dětí do péče *profesionálních rodin*, což prosazují pracovníci diagnostického ústavu pro mladistvé dívky v Praze-Hodkovičkách M. Polášková a J. Toman (viz Coufalová, 1998). Jde o americký model zacházení s rizikovými dětmi, které jsou na 12–18 měsíců předávány do bezplatné péče vybraným, vyškoleným a průběžně supervidovaným rodinám. V této době agentura organizující program pracuje s rodinou, již dítě opustilo, a snaží se dosáhnout takové úpravy poměrů, aby se do ní mohlo vrátit. Toman odhaduje, že z dvou set klientek procházejících ročně diagnostickým ústavem, jehož je ředitelem, by u 120 dívek byla lepší tato forma péče než pobyt v ústavu. Největší překážku vidí v legislativě; dosud platný zákon o rodině ani jeho navrhované novely nepočítají s tím, že by starší dítě mohlo být v péči cizí rodiny. Toman soudí, že u nás pro tuto službu není třeba zakládat specializované agentury, ale že by její organizaci mohly zajišťovat dosavadní diagnostické ústavy ve spolupráci s existující sítí rodinných a pedagogicko-psychologických poraden.

Není pochyb o tom, že se vbrzku vedle sítě tradičních ústavů rozvine řada nových forem péče. Popsali jsme zde jen ty, které už fungují nebo v dohledné budoucnosti pravděpodobně fungovat začnou. Vedle nich se budou objevovat a zkoušet ještě jiné modely práce s ohroženou mládeží. Rozšiřující se škála institucí, jimž začnou státní orgány a rodiny svěřovat problémové děti, povede postupně k tomu, že se tradiční ústavy budou reformovat. Některé nepochybně zaniknou. Jiné zmenší počty dětí ve výchovných skupinách, zvětší počet pracovníků, zcivilní svůj režim, stanou se „user-friendly“ a více se propojí s místní komunitou. Tyto ústavy opustí velké kamenné budovy; jejich zřizovatelé dají přednost souboru malých staveb (třeba málo komfortních) v jednom areálu.

V jedné budově bude žít okolo šesti klientů. Další ústavy se budou specializovat na nejproblémovější jedince a stanou se přechodnou formou mezi dnešním výchovným ústavem a vězením. V nich bude režim přísný, ale ani v nich nebude pracovat málo zaměstnanců s velkými, nekontrolovatelnými skupinami.

12.3 Alternativy k trestu odnětí svobody

I když některé z forem alternativního zacházení s pachateli se rozvíjely již koncem minulého a začátkem tohoto století (zejména probace), v západní Evropě a v USA se ambulantní (alternativní) opatření v oblasti zacházení s pachateli prakticky začala uplatňovat od padesátých let našeho století. Podle Osmančíka (1994) zájem o tuto oblast podnítily změny v charakteru kriminality a její nárůst zejména v prvních letech po druhé světové válce. Tehdejší situace ve vězeňství, která byla výrazně poznamenána překročením kapacity většiny vězeňských zařízení, a nízká efektivita trestu odnětí svobody vyvolaly diskusi o jiných, účinnějších a méně nákladných způsobech zacházení s přestupníky zákona. Trestní politika v šedesátých a sedmdesátých letech se v těchto zemích vyznačovala výrazným úsilím o reformy ve vězeňství, o nichž se hovoří jako o humanizaci či *liberalizaci vězeňského systému*. Začínají se zavádět nové výchovné, sociální a (psycho)terapeuticky zaměřené způsoby práce s pachateli.

Později provedené zhodnocení nových přístupů ukázalo, že zatím nevedly k předpokládanému snížení recidiv trestné činnosti a kriminality obecně. I přesto lze na tomto stupni vývoje alternativních trestů spatřovat určité pozitivní prvky, a to zejména v tom, že došlo k celkové humanizaci práce s pachateli a také se začal prosazovat princip individuálního přístupu. Ukázalo se rovněž, že ani sebelépe odborně a organizačně zajištěný program pro pachatele probíhající ústavní formou nezaručuje úspěšnější výsledek než alternativní postupy, tedy úspěšnou resocializaci odsouzeného.

Další kroky v reformních snahách trestní politiky se tedy zaměřovaly nejen na uvolnění podmínek výkonu trestu odnětí svobody, ale také na další redukci jeho ukládání. Ukládání trestu vězení začalo být vnímáno jako poslední možný prostředek (*ultima ratio*), jenž má být aplikován v těch případech, kdy s ohledem na závažnost spáchaného deliktu či vzhledem k osobě pachatele není vhodné uplatnit jiný druh trestu.

Na počátku byly alternativní tresty chápány zejména jako tresty nahrazující trest odnětí svobody. Trest vězení je často spojen s *prizonizací*, tedy s negativním vlivem prostředí na odsouzené a jejich bezprostřední budoucnost po propuštění. Toto negativní ovlivnění je patrné nejen u odsouzených s dlouhodobými tresty, ale i během krátkodobých trestů a po nich. Pobyt ve vězení je ve většině případů spojen se ztrátou odpovědnosti odsouzeného za sebe samého, za svoje chování a za svoji budoucnost. Odsouzený po svém propuštění z vězení do značné míry ztrácí schopnost žít na svobodě běžným způsobem života, ztrácí potřebné sociální dovednosti. To může vést až k tzv. *syndromu otáčivých dveří*. Propuštěný

vězeň neschopný zachytit se v nekriminálním společenství vyhledává takový typ prostředí, které zná a v němž se umí pohybovat - totiž některou kriminální subkulturu. Tím se pravděpodobnost jeho pokračování v kriminální dráze zvyšuje. Ačkoli někteří odsouzení opouštějí vězení po odpykání svého trestu s nejlepšími předsevzetími, vzápětí se dostávají do situací, které je vracejí zpět na kriminální dráhu.

Jak již bylo řečeno, výrazným problémem vězeňských systémů ve většině zemí je přeplněnost věznic, jež podstatně snižuje možnosti individuálního, efektivního a pozitivního výchovného působení na odsouzené. Ruku v ruce s přeplněností věznic stoupají organizační, technické a ekonomické nároky na jejich provoz. Řada západoevropských zemí již před několika lety přistoupila na zavedení nových alternativních forem trestání a provedla i příslušné trestně-právní úpravy. Tím zmenšila velikost vězeňské populace a snížila většinu nároků na provoz vězeňských zařízení. Alternativní způsob trestání dnes v těchto zemích představuje u případů méně závažné trestné činnosti hlavní metodu práce s odsouzenými.

Alternativní opatření a alternativní tresty byly a doposud jsou určeny pro pachatele méně závažných trestných činů (např. majetkových), jinými slovy pro pachatele s „lepší perspektivou“. Prostřednictvím alternativních způsobů zacházení společnost může řešit problém rostoucí kriminality mladistvých a mladých dospělých pachatelů lépe než pouhým zesilováním represivních sankcí. Vývoj alternativních trestů v poslední době dospěl například v Anglii tak daleko, že se tam již nemluví o alternativních trestech jako o trestech nahrazujících trest odnětí svobody, ale jako o samostatných trestech. Vlastní pojem alternativní tresty bývá stále více nahrazován pojmem *tresty vykonávané ve společnosti*, což představuje výrazný posun v chápání významu alternativních trestů v systému trestní spravedlnosti.

Alternativním způsobem zacházení s pachateli trestných činů se zabývají západní země již dlouhou dobu. Nejstarší forma alternativního způsobu trestání se datuje již do minulého století, odkdy se rozvíjí tzv. *probace*.

V USA základy tohoto alternativního způsobu trestání položila soukromá osoba - bostonský obuvník John Augustus. Ten začal z vlastní iniciativy kolem roku 1841 soudy platit za pachatele kauce a před vynesením rozsudku jim poskytoval práci, finanční výpomoc, případně i pomoc jejich rodinám. Když se později společně s pachatelem dostavil k soudu, předložil soudci zprávu o pokrocích, kterých pachatel doposud dosáhl, a požádal soud o uložení trestu formou pokuty a náhrady soudních výloh.

Augustus byl v podstatě prvním probačním pracovníkem, tzn. sociálním pracovníkem pracujícím v trestní justici. Podle dostupných údajů pracoval s více než 2 000 pachateli. Jeho mnohaleté úsilí nakonec vyústilo v přijetí prvního probačního zákona, ke kterému došlo v roce 1878 v Massachusetts. V následujících desetiletích k zavedení této alternativy trestu odnětí svobody přistoupily i další americké státy.

Probace a některé další druhy alternativních trestů byly před začátkem našeho století přijaty i v některých evropských zemích. Například peněžitý trest byl používán ve dvanácti státech (mimo jiné ve Švédsku, Norsku, Rakousku,

Lucembursku aj.); podmíněný trest přijalo Norsko a Lucembursko, domácí vězení Španělsko. V průběhu následujících šedesáti let k těmto a dalším trestům postupně přistupovaly i další evropské země, ovšem k největšímu rozvoji alternativního způsobu trestání pachatelů došlo v šedesátých a sedmdesátých letech našeho století.

Otázkou dalšího rozvoje alternativ k trestu odnětí svobody se posléze začaly zabývat i orgány OSN, výzkumné instituce připojené k OSN a orgány Rady Evropy. V roce 1985, kdy se konal 6. kongres OSN, byla přijata rezoluce č. 16 o snížení počtu vězňů, o alternativách trestu odnětí svobody a o společenské reintegraci pachatelů. V rámci příprav 8. kongresu OSN byl vypracován návrh Směrnic týkajících se alternativ k trestu odnětí svobody, ve kterém byly jako vhodné alternativní sankce uvedeny: podmíněné odsouzení, domácí vězení, probace, služby pro veřejnost, náhrada škody, práce ve společenském zařízení a veřejná důtka. Během tohoto kongresu konaného v Miláně roku 1990 bylo přijato i několik rezolucí a pravidel, především tzv. Tokijská pravidla, jež definují různé druhy opatření nespojené s odnětím svobody a způsoby jejich uplatňování.

V návaznosti na podněty OSN, ale i v rámci svých vlastních aktivit, se otázkou alternativních sankcí zabývá i Rada Evropy. Jedním z nejvýznamnějších kroků v tomto směru bylo přijetí „Doporučení č. R(92)16 Výboru ministrů členských států k Evropským pravidlům o trestech a opatřeních realizovaných ve společenství“, které obsahuje celkem 90 pravidel. Tato pravidla lze chápat jako paralelu k Evropským vězeňským pravidlům (vydaných též Radou Evropy). Materiál je souhrnem doporučení členským státům pro zavádění nových legislativních opatření v trestní politice.

Mezi nejdůležitější patří pravidlo, že žádný alternativní trest nebo opatření by neměly mít neurčité trvání a že v zákoně by neměla být stanovena automatická změna alternativního trestu v trest vězení, aniž by pachatel měl možnost se k projednávané změně způsobu trestu sám vyjádřit. Značná část pravidel je zaměřena na ochranu práv odsouzených a na vytvoření takových opatření, která by chránila odsouzeného před nevhodnou publicitou. Velký důraz je kladen na spolupráci s pachatelem. Cílem je dosáhnout pachatelova náhledu na spáchaný trestný čin a na následující trest jako na spravedlivou a přiměřenou reakci společnosti na spáchaný čin. Pravidla také doporučují, aby před uložením alternativního trestu byl pachatel informován o průběhu trestu a o důsledcích, jež nastanou v případě neplnění uloženého trestu a opatření. Pravidla rovněž zdůrazňují nutnost vytvoření systému potřebného pro realizaci alternativních trestů a opatření, včetně zajištění kvalifikovaného odborného aparátu. Nezanedbatelnou složku pravidel tvoří doporučení týkající se zapojení širšího společenství (komunity) do realizace alternativních trestů a opatření. Počítá se i s participací dobrovolníků.

Dalším důležitým dokumentem Rady Evropy, který se stal základním materiálem pro rozvíjení činnosti PMS v České republice v oblasti mediace, je Doporučení č. 19, jež bylo přijato Výborem ministrů členských států Rady Evropy dne 15. září 1999. Doporučení bylo připraveno Výborem expertů na mediaci v trestních věcech (Committee of Experts on Mediation in Penal Matters,

PC-MP), který byl ustanoven Evropským výborem pro věci trestní (European Committee on Crime Problems, CDPC). K mediační činnosti a k současné praxi v naší republice se dostaneme v podkapitole věnované PMS České republiky.

Následující přehled alternativních trestů a opatření opíráme o formy užívané členskými státy Rady Evropy, jež porovnááme s aktuální situací v České republice.

Částečná detence (semi-detention) je alternativní způsob výkonu trestu odnětí svobody, při kterém je odsouzený ve vězení, ale během výkonu trestu je mu umožněno pracovat nebo vzdělávat se mimo vězeňské zařízení. Některé země mají stanovenou horní hranici trestu vězení, do níž je částečný pobyt mimo věznic možný (většinou je to šest měsíců). Obdobně se používá tzv. *víkendová detence*, při níž odsouzený tráví ve vězení pouze víkendy; ta je v Evropě často uplatňovaná u mladistvých pachatelů. Jako další forma částečného omezení osobní svobody je v mnoha zemích užíváno tzv. *domácího vězení* (house arrest). Některé země ke sledování odsouzeného během domácího vězení používají elektronické monitorovací přístroje, které si odsouzený připevňuje na tělo (zápěstí, kotník). Prostřednictvím techniky v monitorovacím centru je pak možné pohyb odsouzeného sledovat během celého dne. V ČR je domácí vězení zaváděno od roku 2010.

Terapeutická zařízení (treatment centres) jsou pobytovými ústavami, v nichž se odsouzenému poskytuje specializovaná léčebná péče. V některých zemích mohou být osoby odsouzené za trestnou činnost spojenou s drogovou problematikou k trestu odnětí svobody do dvou let umístěny místo do vězení do příslušného léčebného protidrogového nebo protialkoholního zařízení. V České republice může soud za určitých okolností místo trestu uložit ochrannou léčbu, a to v případě, kdy lze nápravu pachatele a ochranu společnosti zajistit tímto opatřením lépe než trestem.

V současné době může také státní zástupce a soudce v rámci některých našich trestněprávních institutů rozhodnout o uložení *přiměřené povinnosti*, např. o povinnosti podrobit se léčení závislosti na návykových látkách, které není chápáno jako ochranné léčení podle trestního zákona. Taxativní výčet *přiměřených povinností a přiměřených omezení* lze nalézt v trestním zákoně.

Pokuta, peněžitý trest (fine) je sankce v zahraničí uplatňovaná nejčastěji jako systém denních pokut (mimo jiné v Maďarsku a hojně v Německu). Závažnost spáchaného činu soud vyjádří – stejně jako u trestu odnětí svobody – určitým počtem dní. Tuto dobu však pachatel nemusí trávit ve vězení, ale může ji kompenzovat finanční částkou. Ta se odvozuje od majetkových a výdělkových poměrů pachatele. V České republice lze nyní uložit peněžitý trest ve výši 2 tisíce až 5 milionů Kč, a to jako samostatný nebo vedlejší trest. Při uložení tohoto trestu by měl soud přihlížet ke zjištěným majetkovým a osobním poměrům pachatele, případně může uloženou finanční částku rozdělit do přiměřených měsíčních splátek. Při uložení tohoto trestu soud zároveň stanoví délku trestu vězení pro případ, že by odsouzený peněžitý trest nevykonal.

Kompenzační opatření, narovnání (compensation order) zahrnuje konsenzus mezi pachatelem a obětí (který zohledňuje i zájmy společnosti) o přijatelné formě odčinění škod, které v důsledku trestného činu vznikly. Toto odškodnění oběti zahrnuje jak materiální (finanční), tak morální škody. Materiální narovnání mezi obětí a pachatelem může mít podobu finančního odškodnění nebo odškodnění službou. Příkladem by mohla být uzavřená dohoda mezi pachatelem a obětí, že škodu způsobenou při nehodě na vozidle pachatel (automechanik) neuhradí penězi, ale škody odčiní prostřednictvím provedení opravy vozidla. Smyslem tohoto alternativního způsobu trestního řízení je umožnění co nejrychlejší reakce na vzniklou situaci prostřednictvím toho, že pachatel převezme svou odpovědnost za vyřešení konfliktní situace vzniklé spáchaným činem. Dalším kladem je možnost zapojení samotné oběti do procesu řešení následků trestného činu a zohlednění jejích potřeb i zájmů. Oběma stranám – pachateli i oběti - - je tak dána příležitost participovat aktivním způsobem na řešení trestního případu. Měl by se brát zřetel také na zájmy komunity, ve které k trestnému činu došlo. Proto instituty odškodnění (u nás např. institut narovnání) zahrnují vedle povinnosti odškodnit oběť také povinnost pachatele odškodnit zároveň zájmy společnosti. V některých zemích se tak děje prostřednictvím odpracování určených hodin bezplatné práce ve prospěch společnosti (komunity). Náš institut narovnání realizuje komunitní stránku trestu uložením povinnosti pachatele složit určitou finanční částku na obecně prospěšné účely. Nejméně 50 % z této finanční částky je pak automaticky státem převedeno na peněžitou pomoc obětem trestné činnosti poskytovanou podle zvláštního zákona. Tento alternativní způsob řešení trestné činnosti plně vychází z konceptu *restorativní* (tj. obnovující) justice. K tomuto tématu se vrátíme ještě v samostatné podkapitole.

Jestliže obě strany, např. prostřednictvím mediace, naleznou společnou vůli k uzavření vlastní dohody a v ní pak definují oboustranně přijatelný způsob vyřešení situace, státní zástupce, příp. soud, který zastupuje zájmy širší společnosti, může tento způsob řešení trestného činu akceptovat jako vhodnou formu uzavření případu, aniž by posuzoval pachatelovu vinu. Narovnání se proto dá považovat za realizaci myšlenky, jíž se v politice říká *princip subsidiarity*, tj. že odpovědnost za řešení problému je pokud možno ponechána na co nejnižší úrovni, nejlépe na té úrovni, na níž problém vznikl. Zavedením institutu narovnání se moderní trestní právo v jistém smyslu vrací k archaickému pojetí práva, kdy si občané mezi sebou vyřizovali spory sami, ale na rozdíl od práva předcivilizovaných společností vymezuje tomuto postupu místo v celostátně platném trestním právu (tj. stanovuje okruh skutkových podstat, u nichž lze narovnání použít; obvykle je vyloučeno postupovat takto u závažných trestných činů a u organizovaného zločinu). Vytváří se tak specializované pracovní místa pro zaměstnance, kteří by proces vytváření dohody zprostředkovali a kteří by kontrolovali její následné dodržování. U nás byla možnost aplikace odklonu trestního řízení na základě uzavřené dohody mezi pachatelem a poškozeným zavedena poprvé novelou trestního řádu z roku 1993, v níž byl zakotven

institut podmíněného zastavení trestního stíhání. V další novele trestního řádu z roku 1995 byl do našeho trestněprávního systému zakotven samostatný institut narovnání, který se v zahraničí užívaným způsobům kompenzačních opatření blíží ještě více. První zkušenosti s narovnáním u nás proběhly jako výzkumný experiment mezi roky 1991–1993 na půdě tehdejšího Ústavu státu a práva ČSAV. Odpovědnou řešitelkou úkolu byla H. Válková. Jednou z členek výzkumného týmu byla i B. Kopoldová, z jejíhož materiálu (viz Matoušek a kol., 1996) uvádíme případovou ilustraci 12.1.

Případová ilustrace 12.1 NAROVNÁNÍ MEZI PACHATELEM A OBĚTÍ

Šestnáctiletý Jiří N. se pokusil s kamarádem odcizit motorku zaparkovanou na sídlišti, kde bydlí. Byl přistižen policejní hlídkou, zadržen, vyslechnut a předán rodičům. Na motorce vznikla škoda 1 000 Kč. Kurátorka nejdříve kontaktovala Jiřího a jeho rodiče, seznámila je s možným postupem a upozornila je na to, že poškozený nemusí s narovnáním souhlasit a může trvat na potrestání. Jiří i rodiče souhlasili s tím, aby škodu uhradil. Tím Jiří přebíral část odpovědnosti za další průběh jednání. Poté kurátorka navštívila poškozeného a dohodla s ním výši náhrady.

Za dva týdny od začátku vyjednávání se Jiří a jím poškozený muž setkali za kurátorčiny asistence. „To je další významný moment,“ komentuje sama svůj postup, „oběť vystupuje z anonymity a pachatel vidí, že cosi provedl určitému člověku a má možnost se mu omluvit.“ Což také Jiří – příslušně rozrušený – udělal. Dohodli se pak na splacení peněz ve dvou splátkách složenkou. Část těchto peněz Jiří měl z brigády, část mu půjčili rodiče. Dohodu pak kurátorka odeslala na státní zastupitelství, které ji schválilo a zastavilo trestní stíhání. Po příslušné době se kurátorka přesvědčila, zda dohoda byla skutečně dodržena.

Při běžném postupu by Jiřímu byl pravděpodobně uložen podmíněný trest, možná by soud od potrestání upustil. Jiří i jeho rodina však mohli být negativně ovlivněni soudním jednáním a toto jednání mohlo mít i vliv v učilišti, kde se Jiří vzdělává. I pro poškozeného byl tento způsob řešení případu rychlejší – ani on nemusel chodit k soudu a škoda byla uhrazena rychle.

Případ B. Kopoldové z publikace Matoušek, O. a kol. (1996): *Práce s rizikovou mládeží*, Portál, Praha.

Pracovnice humanitárního odboru obvodního úřadu, která při narovnání spolupracuje s probačními pracovníky soudů, I. Bernhardtová (viz Experiment narovnání, 1996), vždycky zve na schůzku poškozeného s pachatelem i rodiče mladistvých provinilců. Dohlíží také na to, aby poškození účelově nezvyšovali odhad utrpěné škody, což se v některých případech stává. V její sestavě třiceti šesti případů bylo 20 provinilců stíháno pro krádež a 9 pro neoprávněné užívání cizí věci (obvykle motorové vozidlo). V jednom případě tato pracovnice navrhla soudu, aby pokračoval v trestním stíhání mladistvého, o němž zjistila, že v trestné činnosti pokračuje a nevede řádný způsob života.

Právní teoretička Zezulová (1997) vidí problém v tom, že naše soudy nezkoumají původ prostředků, jimiž mladiství pachatelé škody hradí. Pokud jsou to prostředky rodičů, nejde o optimální řešení. „Ale i složení peněžní částky z vlastních prostředků mladistvého je problematické,“ tvrdí citovaná autorka. „Může totiž jít o úkon, který přesahuje rámec jeho způsobilosti k právním úkonům podle občanského práva, a proto bude nutné, aby tento úkon schválil opatrovnický soud.“ Naše právní úprava nestanoví, jak vysoká má být v rámci narovnání finanční částka určená na obecně prospěšné účely. Může se přitom jednat o stovky, nebo také o tisíce korun. Státní zástupce nebo soudce by měl přihlídnout k osobní situaci a majetkovým možnostem pachatele. V současné době je aplikace podmíněného zastavení trestního stíhání u nás stále běžnějším způsobem řešení některých trestných případů. Nicméně máme stále ještě rezervy ve využívání institutu narovnání v praxi.

Sankce omezující nebo odnímající některá práva (sanction restricting or taking away right) spočívají např. v zákazu řízení motorových vozidel, v zabavení objektu deliktu, v uložených výchovných opatřeních aj. Zákon o trestním soudnictví z roku 1991 v Anglii zavedl *zákaz vycházení* (curfew order), podle kterého lze až na dvanáct hodin denně po dobu šesti měsíců pachateli nařídit, aby se zdržoval na konkrétně určeném místě. V ČR těmto sankcím odpovídají tresty zákazu činnosti, zákazu pobytu, propadnutí věci nebo majetku. Soudy u nás také mohou mladistvým pachatelům ukládat místo trestu ochranné opatření ve formě ochranné výchovy. Ta se vykonává ve výchovných ústavech. Soud ochrannou výchovu uloží zejména tehdy, jestliže dosavadní výchova mladistvého byla zanedbána nebo jestliže o výchovu mladistvého není náležitě postaráno, popř. vyžaduje-li to prostředí, ve kterém mladistvý žije. Ochranná výchova trvá, dokud nesplní svůj účel, nejdéle však do osmnáctého, resp. devatenáctého roku věku pachatele. Soud k uložení ochranné výchovy přistupuje zejména tehdy, domnívá-li se, že ochranná výchova zajistí nápravu mladistvého lépe než trestní sankce. Možnosti soudu rozpoznat, co bude mít u mladistvého pachatele pravděpodobně větší účinek, jsou bez potřebných informací o osobě a životě mladistvého značně omezené. V tomto ohledu soud může při svých rozhodnutích vycházet jak z práce kurátora pro mládež, tak i z nově se nabízející činnosti PMS (bližší viz samostatná kapitola). Specializovaná výchovná zařízení pro mladistvé delikventy u nás prozatím neexistují. Mladiství pachatelé jsou ve výchovných ústavech zařazeni společně s mladistvými, kterým byla uložena tzv. ústavní výchova. U dětí – pachatelů činů jinak trestných, jež dovršily dvanácti let, lze podle naší právní úpravy v rámci civilního soudního řízení využít ustanovení platného zákona o rodině, které rozlišuje několik výchovných opatření. (K tomu podrobněji viz kapitulu 11.1. O problematice ochranného opatření uloženého ve formě ochranné výchovy mladistvému pachateli – viz výše.)

Morální sankce (moral sanction) mohou mít podobu osobní omluvy poškozenému, příspěvku na charitativní a jiné veřejně prospěšné účely. Bývají

nejčastěji uplatňovány u mladistvých pachatelů. Český trestněprávní systém morální sankce jako samostatné alternativní opatření nezná, nicméně v rámci některých trestů a odklonů umožňuje uložit tzv. přiměřená omezení, do nichž lze aspekt zadostiučinění poškozenému či společnosti zahrnout. S tématem možného způsobu morálního odškodnění pracují v rámci zprostředkování mediací mezi pachatelem a obětí také úředníci PMS (mediátoři).

Podrobení se *programu ve specializovaných centrech* (attendance centre) znamená pro pachatele povinnost po stanovenou dobu docházet na určitou část dne do zařízení, jež program poskytuje. Využívá se zejména u mladistvých a u mladých dospělých pachatelů. Pracovník zařízení může poskytovat pomoc, podporu a informace nejen mladistvému, ale i jeho rodině. U nás je možné v rámci alternativních trestů nebo opatření pachateli uložit povinnost účastnit se resocializačních programů, které mohou mít např. podobu výcviku pro získání vhodné pracovní kvalifikace, programu sociálního výcviku a převýchovy a programu psychologického poradenství. S nabídkou prvních takto specificky zaměřených programů pro pachatele přišlo již několik nestátních organizací. V této oblasti je důležitá vzájemná spolupráce PMS s poskytovateli těchto programů a rovněž informovanost státních zástupců a soudců o možnostech užívat pro pachatele programy, které se v jednotlivých regionech nabízejí. V souvislosti se vznikem těchto programů je nutné vypracovat standardy pro poskytování takto specializovaných programů a vytvořit tak systém získávání akreditací pro jejich odborné poskytování. S tímto procesem je úzce spojena i otázka způsobu zajištění financování subjektů, které se budou této problematice věnovat.

Probace (probation) v úzkém slova smyslu představuje povinnost pachatele podrobit se probačnímu příkazu a namísto trestu přijmout v určené době stanovená omezení, povinnosti nebo tzv. probační dohled. V Anglii může soud v probačním příkazu pachateli nařídít další podmínky, kterým se musí podrobit – např. přikázání místa pobytu, provozování určitých aktivit, návštěvu probačního střediska, psychiatrickou a protialkoholní léčbu a léčení drogové závislosti. U nás je stále ještě živá zkušenost z nechvalně známého institutu tzv. ochranného dohledu, jenž byl zrušen novelou trestně právních předpisů již v roce 1990. Ve své době představoval nadbytečnou represii bez nabídky užitečné pomoci. Novelami trestního zákona a trestního řádu byl u nás nově zaveden institut dohledu úředníka PMS, a to v následujících případech:

- podmíněné upuštění od potrestání s dohledem;
- podmíněné odsouzení k trestu odnětí svobody s dohledem;
- podmíněné propuštění s dohledem;
- náhrada vazby dohledem.

Dohledem se rozumí pravidelný osobní kontakt pachatele s úředníkem PMS, spolupráce na vytváření a realizaci probačního programu ve zkušební době

a kontrola dodržování podmínek uložených pachateli soudem. Účelem dohledu je jednak kontrola (tedy ochrana společnosti a snížení pravděpodobnosti recidivy), jednak pomoc (odborné vedení a pomoc pachateli s cílem dosažení jeho resocializace a řádného vedení života v budoucnosti). V rámci dohledu může i u nás soud uložit pachateli různá přiměřená omezení a přiměřené povinnosti. V zahraničí (zejména v Kanadě) je běžně využíván institut *parole*, jenž umožňuje nahradit určitou část výkonu trestu vězení podmíněným propuštěním odsouzeného na svobodu za současného uložení probačního dohledu – tzv. *parole*. Tato možnost podmíněného propuštění za současného uložení dohledu je zakotvena v našem trestním zákonu od ledna 2002. S ohledem na tuto skutečnost je PMS ve spolupráci s vězeňskou službou připravován postup vzájemné součinnosti při přípravě podkladů pro možnost podmíněného propuštění odsouzeného a následného výkonu dohledu.

V širším slova smyslu pak probace znamená shromažďování informací o osobě pachatele a jeho sociální, rodinné a pracovní situaci za účelem vytvoření podkladu pro další rozhodování státního zástupce, popř. soudu. V zahraničí se v tomto směru setkáme s termínem *pre-sentence report*, u nás se pro tento účel používá termín probační zpráva před rozhodnutím. V podstatě jde o zprávu shrnující zjištěné poznatky o osobě pachatele, o jeho osobní, sociální a pracovní situaci, zachycující ale také jeho postoj k trestné činnosti a návrhy na způsoby řešení způsobených škod. Zpráva také poskytuje více informací o oběti a jejím postoji k pachateli a o jejích návrzích na řešení následků škod v souvislosti se spácháním trestného činu. Zpráva zároveň obsahuje analýzu potřeb a zdrojů pomoci pachatele (*need assessment*), to znamená rozbor situace a návrhy probačního pracovníka na vhodné a současně – podle situace – dostupné způsoby intervencí. V zahraničí má proces vytváření těchto zpráv jasná pravidla a její obsah je pevně strukturovaný. O vytvoření metodického postupu zpracovávání probační zprávy před rozhodnutím a o stanovení její obsahové struktury v současné době usiluje i PMS ČR.

V našem státě se institut probačního dohledu právě zavádí (viz k tomu výše). Jeho určitou obdobou je i tzv. přiměřené omezení, které soud stanovuje například na zkušební dobu během podmíněného odsouzení, po dobu výkonu trestu obecně prospěšných prací apod. Přiměřené omezení je v rozhodnutí soudu formulováno obdobně jako rozhodnutí o probačním dohledu.

Obecně prospěšné práce (community service) jsou trestem, který odsouzený vykonává, aniž by musel opustit své sociální, rodinné a pracovní prostředí. Soud pachateli uloží povinnost odpracovat určitý počet hodin práce splňující podmínku obecného a veřejného zájmu, již odsouzený musí vykonat sám, bezplatně a ve svém volném čase v průběhu stanovené lhůty (nejčastěji do jednoho roku od nařízení trestu). Může se jednat o jakoukoli práci ve prospěch daného regionu, která přináší užitek celé společnosti. Odsouzení v zahraničí pracují jak na údržbě komunikací a veřejných prostranství, tak také v nejrůznějších zdravotních, vzdělávacích a sociálních zařízeních. Většina zemí vyžaduje před vlastním roz-

hodnutím o uložení tohoto trestu osobní souhlas pachatele a zjišťuje tak jeho motivaci a připravenost tento trest vykonat. Při rozhodování o druhu práce, již má odsouzený vykonat, vychází soud i z pracovních a jiných dovedností pachatele. Obecně známý je případ populárního zahraničního fotbalisty, který trest obecně prospěšných prací vykonával formou bezplatné práce s dětmi – se začínajícími mladými fotbalisty. Trest obecně prospěšných prací je vykonáván ve společnosti. Ačkoli nepředstavuje újmu v podobě detence pachatele ve vězení, obsahuje újmu v jiných, dnes vysoce ceněných hodnotách – v oblasti volného času a peněz. Pozitivní přínos práce je též spatřován v tom, že pachatelé svou prací v komunitě pomáhají v oblastech, kde je nedostatek zdrojů všeho druhu – v organizacích zaměřených na poskytování sociální, charitativní, zdravotní a jiné pomoci.

U nás byl trest obecně prospěšných prací jako alternativa k trestu odnětí svobody do trestněprávního systému zaveden zákonem č. 152/1995 Sb. Trestní zákon umožňuje trest obecně prospěšných prací uložit v rozmezí 50 až 400 hodin, přičemž za každé dvě neodpracované hodiny stanovil jeden den trestu odnětí svobody. Na rozdíl od evropských států se u nás souhlas pachatele k uložení trestu obecně prospěšných prací nevyžaduje. Nicméně po novele trestního zákona z roku 2001 přihlíží soud před uložení trestu obecně prospěšných prací ze zákona ke stanovisku pachatele k možnosti uložení tohoto trestu a k jeho zdravotní působivosti trest vykonat.

Za výkon obecně prospěšné práce odsouzený nedostává ani finanční, ani jinou odměnu. Ačkoli je trest obecně prospěšných prací v naší praxi realizován již od roku 1996, zůstává i v současné době řada otázek spojených s jeho realizací nedořešena. Aplikace trestu obecně prospěšných prací je u nás stále častější, v roce 2001 počet uložených trestů dosáhl hranice 10 tisíc. I v této souvislosti je PMS vítán zájem nestátních organizací vstupovat do této oblasti a vytvářet místa pro odsouzeného adaptovaná tomuto trestu tak, jak je tomu běžné i v zahraničí. Práce odsouzených ve prospěch druhých lidí se tak pro odsouzené často stává i dobrou životní zkušeností.

Požadavky na výkon práce v organizacích shromažďuje podle trestního řádu soud, nicméně velkou část práce s vyhledáváním a kontaktováním potenciálních poskytovatelů míst pro výkon trestu obecně prospěšných prací provádí PMS. Po novele trestního zákona z roku 2001 se vedle obcí do seznamu poskytovatelů míst mohou přihlásit i státní a jiné obecně prospěšné instituce, které se zabývají vzděláváním, vědou, kulturou, školstvím, ochranou zdraví, požární ochranou, ochranou životního prostředí, podporou a ochranou mládeže, ochranou zvířat, humanitární, sociální, charitativní, náboženskou, tělovýchovnou a sportovní činností, která neslouží výdělečným účelům. I přes rozsáhlý výčet možných oblastí uplatnění odsouzených v rámci výkonu trestu obecně prospěšných prací výrazně v dosavadní praxi převažují práce úklidové a pomocné. Částečně je to způsobeno nízkou pracovní kvalifikací a dovednostmi odsouzených, ale částečně v tomto směru hrají roli i představy (předsudky) odborné a široké veřejnosti o možném typu práce vykonávané v rámci trestu. Stále převládá názor, že pachatel má „makat, až zčerná“, čímž je míněno, že má uklízet, čistit, hrabat, kopat apod. Tyto druhy práce tvoří nabídku prací pro odsouzené i v jiných zemích, nicméně – na rozdíl od těchto zemí – se v naší praxi jen zcela výjimečně objevují jiné druhy prací. I z tohoto důvodu byl v roce 2002 realizován projekt (ve spolupráci se Sdružením pro rozvoj sociální práce v trestní justici a ředitelstvím PMS), zaměřený na

zvýšení zájmu neziskových organizací podílet se na realizaci trestu obecně prospěšných prací. Projekt předpokládá, že škála nabídek prací pro výkon trestu obecně prospěšných prací bude různorodější a že příp. budou vznikat i první projekty tzv. chráněných dílen, ve kterých budou odsouzení pracovat.

Podmíněné odsouzení (suspended sentence) také někteří teoretici zařazují mezi alternativní druhy trestu. V podstatě se jedná o alternativní způsob výkonu trestu odnětí svobody. Trest odnětí svobody je za určitých podmínek odložen a je zároveň stanovena zkušební doba podmíněného odsouzení. Délka zkušební doby je určena v různých zemích různě, u nás maximálně na pět let. U některých pachatelů je tento trest kombinován s dalším trestem (např. zákazem činnosti, zákazem pobytu apod.), popř. je odsouzenému uloženo přiměřené omezení a přiměřená povinnost. V České republice je tradice tohoto trestu poměrně dlouhá. I v současné době je tento trest využíván velmi často. Nově však může být podmíněné odsouzení doplněno o dohled úředníka PMS. Soud může podle platné legislativy ve zkušební době podmíněného odsouzení požádat zájmové sdružení občanů o spolupráci při zajištění výkonu tohoto trestu (což se dnes téměř vůbec nevyužívá). V roce 1996 byl tento druh trestu v ČR nejčastěji ukládaným trestem, a to celkem v 63,8 % všech trestních případů, v roce 2001 to bylo 54,5 % všech trestních případů.

K zajištění výkonu alternativních trestů a také jako servis pro kvalifikované rozhodování justice byla v roce 1996 na soudech zřízena místa probačních pracovníků. V krajských městech byla tato místa obsazována kvalifikovanými vysokoškolsky vzdělanými odborníky. Ti při probační a mediační činnosti vycházeli ze své vlastní zkušenosti ze studijních pobytů v zahraničí, z dostupné literatury i z naší tehdejší justiční praxe. Ostatní místa na okresních soudech byla obsazována převážně dosavadními zaměstnanci soudů, často se jednalo o kumulovanou funkci probačního pracovníka s další administrativní prací na soudech.

Většina probačních pracovníků na soudech zajišťovala výkon trestu obecně prospěšných prací. Další činnost probačních pracovníků spočívala v kontrole výkonu podmíněného odsouzení a v menší míře ve shromažďování informací o odsouzeném před rozhodnutím soudu a jejich poskytování soudu jako podkladu pro jeho rozhodnutí, a také v přípravě podkladů pro aplikaci odklonů trestního řízení (podmíněného zastavení trestního stíhání a narovnání).

V odborných kruzích v této době probíhala debata o tom, jaké vzdělání by měl mít člověk vykonávající funkci probačního pracovníka, tj. jak se mají jeho kvalifikační předpoklady lišit od kvalifikačních předpokladů jiných soudních úředníků. Jako optimální se podle prvních zkušeností z praxe jevila kvalifikace získaná absolvováním vysokoškolského oboru sociální práce, spojujícího vzdělání v oblastech práva a sociálních věcí s výcvikem v přímé práci se sociálně hendikepovanými klienty. Vzhledem k tomu, že v této době chyběla právní úprava činnosti probačních pracovníků, vč. stanovení kvalifikačních předpokladů pro výkon této funkce, byla položena základní otázka, a to „...zda se probační a mediační služba bude rozvíjet v pojetí ryze administrativně-technického zabezpečení výkonu tzv. alternativních trestů a odklonů v trestním řízení, či zda bude koncipována jako kvalifikovaná sociální práce specializovaná na oblast justice“ (Ouředníčková, 1996). Tato a řada dalších otázek pak byla zodpovězena přijetím zákona č. 257/2000 Sb. o Probační a mediační službě, na jehož základě vznikla a svou činnost pak postupně zahájila PMS ČR.

Případová ilustrace 12.2 UKÁZKA PROBAČNÍ A MEDIAČNÍ ČINNOSTI PMS V RÁMCI TRESTNÍHO ŘÍZENÍ PO ROZHODNUTÍ SOUDU

Středisko PMS bylo soudem pověřeno k výkonu dohledu nad čtyřicetiletým mužem, který byl odsouzen pro trestný čin ublížení na zdraví k trestu odnětí svobody v délce osmi měsíců. Výkon tohoto trestu mu byl podmíněně odložen na zkušební dobu dvou let a současně mu byl uložen dohled a přiměřené omezení spočívající v zákazu dalšího fyzického násilí vůči bývalé ženě. Spáchaný trestný čin klienta spočíval v tom, že při jednom ze slovních konfliktů svou bývalou ženu několikrát udeřil rukou tak, že žena utrpěla četné zlomeniny nosních kůstek a zlomeninu pravého předloktí. Trestní stíhání muže probíhalo na svobodě, situace mezi bývalými manželi se během vyšetřování zklidnila – konflikty probíhaly pouze na slovní úrovni.

Klient měl vysokoškolské vzdělání, živil se jako soukromý podnikatel, doposud byl trestně bezúhonný. V době spáchání trestného činu byli bývalí manželé přibližně půl roku rozvedeni, děti (chlapci ve věku čtyř a devíti let) byly soudem po rozvodu svěřeny do výchovy matce. I po rozvodu žila rodina společně v rodinné vile. Pokračovaly dlouhodobé konflikty týkající se jak užívání vily, tak výchovy dětí. Atmosféra mezi bývalými manželi byla stále napjatá. Obě děti situaci prožívaly těžce, staršímu synovi se zhoršil školní prospěch a objevily se u něho problémy v chování, potyčky s otcem. Mladší chlapec byl v době spáchání trestného činu po vážné operaci.

Protože probační úředník nebyl v období před rozhodnutím soudu v kauze zainteresován, musel po předání případu celou situaci nejprve analyzovat a s klientem projednat jak pravidla, tak i vlastní obsah dohledu, který měl probíhat v následujících dvou letech. V praxi to znamenalo prostudovat dostupné informace z trestního spisu a provést osobní konzultaci se soudcem, který v případě rozhodoval. V rámci zjišťování těchto údajů úředník zjistil, že muž nebyl nikdy předtím trestně stíhán a že vedl i v jiných ohledech bezproblémový život. Ve svých výpovědích muž často opakoval, že jeho bývalá žena je hysterická a že ho k fyzickému násilí svým chováním vlastně vyprovokovala. Byl si vědom toho, že jeho chování bylo právně nepřijatelné, ale nebyl schopen osobního kritického náhledu na své jednání.

Nakonec úředník písemně pozval klienta na úvodní jednání. Zároveň informoval dopisem bývalou ženu klienta o zahájení probační činnosti s klientem a nabídl jí možnost osobního jednání, aby zjistil, jaké jsou její potřeby a další okolnosti významné pro řešení následků trestného činu. Potom proběhly první osobní konzultace úředníka s klientem a jedna osobní konzultace úředníka s jeho bývalou ženou. Klient byl seznámen se svými povinnostmi a právy během dohledu a s povinnostmi a právy úředníka PMS. V průběhu několika prvních konzultací úředník s klientem společně analyzoval i osobní, pracovní a rodinnou situaci klienta a společně se snažili definovat potřeby a zájmy, se kterými bude potřeba v průběhu dohledu pracovat. Úředník přitom zohledňoval potřebu dodržet během dohledu soudem uložené omezení – zákaz dalšího fyzického násilí klienta vůči bývalé ženě. Zároveň s klientem a jeho bývalou ženou dojednával způsob kontroly.

Z konzultací úředníka s poškozenou ženou bylo patrné, že žena měla stále obavy z klientova chování. Jejím deklarovaným zájmem po dobu, než se bude moci s dětmi z domu odstěhovat, bylo udržet soužití bez dalších vyhrocených konfliktů. Úředník

pokračování

pokračování

klienta a poškozenou seznámil s možností řešení konfliktní situace prostřednictvím mediace, kterou by organizoval jiný úředník střediska PMS nebo odborník z jiné instituce. Práce úředníka s klientem a poškozenou (jednání probíhala odděleně) pak směřovala k dojednání pravidel soužití ve společném domě. To se v průběhu prvních šesti měsíců podařilo, takže se situace mezi klientem a jeho bývalou ženou postupně uklidňovala. Klient při konzultacích s úředníkem definoval dvě věci, které chtěl změnit: zlepšit svůj vztah k dětem a vyřešit bytovou situaci. V nutnosti řešit tyto věci se klient shodoval i se svou bývalou ženou. S ní byl úředník v pravidelném osobním a telefonickém kontaktu, i když ne tak často jako s klientem.

Během konzultací úředník s klientem probíral také otázku, jak může klient v dalším životě řešit vyhocené konfliktní situaci bez použití fyzického násilí. Úředník prováděl s klientem při konzultacích praktický nácvik společensky přijatelných způsobů reakcí na konfliktní situaci. Přestože úředník klienta informoval o nabídkách speciálních programů zaměřených na zvládání konfliktů a na osvojení si asertivního způsobu chování, klientovi se jevila účast na těchto programech jako nepřijatelná. Argumentoval tím, že by se to mohl někdo dozvědět. Proto dával přednost individuálnímu kontaktu s úředníkem. Později si klient přál, aby se jednoho jednání účastnila jeho přítelkyně, v čemž mu bylo vyhověno. Práce úředníka s klientem a poškozenou formou oddělených konzultací směřovala také k dohodě o náhradě škody. Po uzavření dohody klienta a poškozené (šlo o bolestné a o ušlý zisk) formou pravidelných měsíčních splátek pak úředník sledoval praktické plnění dalších dohodnutých závazků.

Intenzita kontaktu úředníka s klientem nebyla soudem stanovena. Vycházela z potřeb klienta a byla upravena dohodou mezi úředníkem a klientem. Prvních šest měsíců probíhaly konzultace jednou za měsíc, po uplynutí této doby probíhal kontakt zhruba po dobu jednoho roku jednou za dva měsíce. V posledním půlroce proběhl kontakt již jen dvakrát. Po dobu trvání dohledu platilo společně dohodnuté pravidlo, že v případě zhoršení situace ve vztahu klienta a poškozené, může poškozená (u klienta to byla dohodnutá povinnost) úředníka kontaktovat neprodleně.

Postupně se klientovo chování, a to i podle názoru jeho bývalé ženy, stávalo stále méně slovně agresivní, klientovi se podařilo znovu navázat citový vztah k oběma dětem. K žádnému dalšímu fyzickému napadení poškozené ze strany klienta během celé zkušební doby trestu nedošlo – konflikty klient nejprve řešil tak, že odešel, později zvládal konstruktivní řešení situací přímo na místě. Na vlastní mediaci klient s bývalou ženou během zkušební doby nepřistoupili, nicméně si našli způsob, který jim umožnil žít vedle sebe v jednom domě. Do konce zkušební doby klient poškozené zcela nahradil způsobenou škodu, dohodl se na placení alimentů a dalších nákladů vyplývajících ze společného užívání domu. Po uplynutí zkušební doby bylo soudcem rozhodnuto, že se klient ve zkušební době osvědčil.

Po přehledu alternativních sankcí se ještě podívejme, jak jsou začleněny do restního systému některých evropských zemí.

Začneme státem, který je s naší republikou srovnatelný co do počtu obyvatel i do rozlohy a zároveň v něm donedávna existoval obdobný ekonomický a společensko-politický kontext.

V Maďarsku trestní zákon novelou trestního zákona z roku 1993 umožnil trest vězení nahradit trestem veřejných prací, a to maximálně na sto dní, přičemž každý týden musí odsouzený odpracovat minimálně jeden den. Případně neodpracované dny musí odsouzený strávit ve vězení. Dalšími alternativami trestu odnětí svobody jsou peněžitá pokuta a uložení tzv. vedlejšího trestu. U mladistvých pachatelů se kromě toho dá uplatnit propuštění na zkoušku, uložení výchovy ve speciálním nápravném zařízení, udělení důtky a nařízená léčba. Novela trestního zákona také stanovila nejnižší možnou výměru trestu vězení, a to na jeden den. Srovnání s dalšími evropskými zeměmi ukazuje, že v Maďarsku je proces právních úprav umožňujících alternativní sankce a budování jejich organizačního zázemí podobně pomalý jako u nás.

V Holandsku se se zaváděním alternativních trestů a opatření začalo již v průběhu osmdesátých let. V současné době jsou ukládány tyto alternativní tresty a opatření: trest obecně prospěšné práce, povinnost navštěvovat po určitou dobu nejrůznější speciální kurzy (např. pachatelé – řidiči motorových vozidel v opilosti – musí navštěvovat kurz o nebezpečí řízení v opilosti), opatření a příkazy s cílem umožnit mladistvým pachatelům získat dovednosti potřebné na trhu práce nebo sociální dovednosti. V Holandsku existuje několik tzv. denních center, kam mladiství provinilci proti zákonu ambulantně docházejí a absolvují v nich speciální výcvik, kurzy apod. V případě, že předepsaný program dokončí bez závažnějších problémů, soud od dalšího projednávání případu a uložení trestu upustí.

Samostatný program pro mladistvé pachatele méně závažných trestných činů s názvem HALT (což v holandštině znamená alternativa) zaměřený na výkon obecně prospěšné práce a na zprostředkování dohody o způsobech náhrady škody obětem trestných činů probíhá v Holandsku již od roku 1985, kdy byl experimentálně vyzkoušen v Rotterdamu a v několika dalších městech. Koncem osmdesátých let byl rozšířen po celé zemi. O zařazení mladistvého do tohoto programu může rozhodnout na doporučení policie již státní zástupce, popřípadě soud. V případě, že mladistvý odpracuje určitý počet hodin a nahradí způsobenou škodu, v dalším trestním řízení se již nepokračuje, a mladistvý tak nemusí být postaven před soud a odsouzen. Rozšiřování a dalšímu zavádění alternativních trestů je odborná a laická veřejnost v Holandsku mimořádně nakloněna, přičemž se v poslední době preferuje kombinování alternativních trestů, tzv. koktejl. Kombinují se alternativy obecně prospěšné práce, odškodnění oběti, narovnání, intenzivní dohled, elektronické monitorování a „vzdělávací tresty“ (tím jsou míněny různé kurzy).

V Rakousku na začátku roku 1989 vstoupil v platnost zákon o soudu pro mladistvé, který umožňuje využívat při řešení trestných činů mladistvých řady alternativních trestů a opatření. Jako významná je vnímána možnost tzv. mimosoudního vyrovnání – tedy vyrovnání mezi pachatelem a jeho obětí.

Účelem vyrovnání je mimo jiné zamezit vedlejším následkům spojeným s odsouzením a umožnit pachateli převzít podíl na řešení konfliktu a odpovědnost za důsledky trestného činu. Zákon také zavedl možnost prozatímního zastavení trestního stíhání na zkoušku za současného uložení probačního dohledu nebo za podmínky splnění určených opatření – například vykonání obecně prospěšné práce, uhrazení finanční částky na veřejně prospěšné účely, zapojení se do vzdělávacího kurzu apod. Soud může také vyslovit „vinu s výhradou trestu“, což znamená, že pachatele uzná vinným, ale rozhodnutí o trestu odloží na určenou dobu a učiní ho později v závislosti na chování pachatele.

V dřívějším západním Německu se vedly diskuse o nutných změnách trestního práva mladistvých od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let, tedy v době, kdy rostla celková kriminalita i kriminalita mládeže. Některé skupiny odborníků a někteří politici se zasazovali o zpřísnění represivních sankcí. S nimi vedly polemiku skupiny prosazující odklon od dosavadního způsobu zacházení s pachateli ve prospěch alternativních postupů, které postupně získávaly větší vliv; mimo jiné proto, že byly schopny v kontrolovaných studiích prokazovat srovnatelnou efektivitu tradičních a nově zaváděných opatření. V roce 1990 byl přijat nový zákon o trestním soudnictví nad mládeží, který kodifikoval pokroky dosažené uplatňováním alternativních postupů v rámci již poměrně liberálního zákona platného předtím. V nové verzi zákona zákonodárce zdůrazňuje výchovný princip trestu a otvírá pro alternativní sankce ještě širší prostor.

Dnes je v Německu možné, aby stíhání mladistvého zastavil jak státní zástupce, tak soudce. Soud může ukládat výchovná opatření, mezi něž patří účast na kurzech, příkázání místa pobytu, dohled určité osoby, zákaz styku s určitými osobami, zákaz vstupu do určitých zařízení a různé typy léčeni. K výchovným opatřením se počítá i soudem uložená ústavní výchova a uložené opatrovnictví. Vedle toho soud disponuje kárnými opatřeními, jimiž jsou důtka, uložení povinnosti a pobyt v nápravném zařízení. Používanými alternativními sankcemi jsou obecně prospěšné práce a narovnání („náprava škody“). Soudní praxe dává, pokud je to možné, přednost neformálnímu vyřizování případů před formálním vynášením rozsudků.

Důkladně propracovaný systém alternativních trestů a opatření má Velká Británie, a to zejména po přijetí zákona o trestním soudnictví z roku 1991. Britský systém považujeme za nejpokročilejší, proto jej popíšeme podrobněji.

Zmíněný zákon otevřel novou kapitolu ve způsobu soudního rozhodování o trestu a jeho výkonu. Soudní proces dnes začíná vypracováním tzv. předsoudní zprávy (pre-sentence report), kterou v mnoha případech zákon vyžaduje jako nezbytnou podmínku pro rozhodování soudu, a pokračuje výkonem odborného dohledu nad pachatelem během výkonu alternativního trestu nebo opatření. Tímto dohledem jsou podle zákona pověřeni kvalifikovaní pracovníci trestní justice, tzv. probační pracovníci (probation officers). Ti v rámci předsoudní zprávy předkládají soudu různé možnosti řešení trestního případu, vykonávají dohled v rámci alternativních trestů (neboli trestů vykonávaných ve

společnosti) i uložených opatření a podávají soudu pravidelné zprávy o jejich průběhu. Alternativní tresty dnes nejsou v Británii chápány jen jako alternativy k trestu vězení, ale jako samostatné tresty, které lze uložit i tehdy, když soud uložení trestu vězení nezvažuje. Ministr spravedlnosti byl pověřen vypracováním celostátních norem, jimiž se řídí zpracovávání předsoudních zpráv, provádění probačního dohledu, řízení probačních středisek apod. Cílem je sjednocení systému probační služby a vytvoření fungujícího modelu s možností celoplošného zavedení. Tyto normy se každoročně vyhodnocují v závislosti na zkušenostech z praxe a pružně se podle potřeby upravují.

Jako tzv. tresty realizované ve společnosti soud může uložit:

- probační příkaz,
- probační příkaz doplněný dalšími opatřeními,
- obecně prospěšné práce,
- kombinovaný příkaz,
- dohled,
- dohled doplněný dalšími opatřeními,
- povinnost navštěvovat zařízení dohledu,
- zákaz vycházení.

Při jejich výběru soud zvažuje závažnost trestného činu, vhodnost takového trestu pro pachatele a míru omezení svobody vzhledem k typu trestného činu. Před uložením probačního příkazu, obecně prospěšné práce, kombinovaného příkazu, zákazu vycházení a nařízení dohledu si musí soud vyžádat souhlas pachatele s tímto druhem trestu. Bez jeho svolení nelze takovýto trest uložit. Vhodnost některého z těchto trestů a postoj pachatele k jeho uložení soud předběžně zjišťuje prostřednictvím předsoudní zprávy, která je v některých případech povinnou součástí soudního projednávání případu. Trestními případy mladistvých (14–17 let) a dětí (10 až 14 let) se zabývá samostatný soud pro mládež (Youth Court), který má možnost podle věku pachatele uložit různé formy trestů a opatření. Provinilcům ve věku 10–17 let může např. uložit pokutu, dohled, povinnost navštěvovat vzdělávací nebo jiné zařízení. Pachatelům ve věku 16–17 let může navíc uložit například probační dohled, kombinovaný příkaz a zákaz vycházení. Mladistvým ve věku 15–17 let pak také trest vězení, popřípadě detenci v ústavu pro mladé pachatele.

Práci s pachateli odsouzenými k trestu vykonávanému ve společenství je pověřena „Probační a veřejně prospěšná služba“ (Probation and Welfare Service), která je organizovaná jako týmová spolupráce probačních a sociálních pracovníků. Vedle probačních pracovníků působících při soudech nebo probačních centrech působí další přímo ve věznicích, kde se podílejí také na vybírání vhodných případů a jejich přípravě na podmíněné propuštění za současného uložení dohledu – tzv. parole.

12.4 Probační a mediační služba

Probační a mediační služba (PMS) v České republice byla vytvořena podle zákona č. 257/2000 Sb. o Probační a mediační službě, který nabyl účinnosti dne 1. ledna 2001. „Přijetí tohoto zákona bylo nejen součástí reformy justice, kterou zahájil bývalý ministr spravedlnosti Otakar Motejl, ale současně završilo „první“ období budování probace a mediace v Čechách.“ (Citováno z *Koncepce rozvoje Probační a mediační služby České republiky v rámci reformy justice*, dále jen *Koncepce rozvoje PMS*, což je interní materiál ředitelství PMS ČR, Praha 2001). Prvním obdobím je zde myšleno období od roku 1996, kdy na okresních soudech vznikala místa probačních úředníků jako zaměstnanců těchto soudů, jak jsme se o tom zmiňovali v předchozí kapitole.

Probační a mediační služba je organizační složkou státu a účetní jednotkou. Ministerstvo spravedlnosti vytváří PMS podmínky k řádnému výkonu probace a mediace – zajišťuje její činnost po stránce personální, organizační, hospodářské a finanční. Zároveň ministerstvo vykonává nad činností PMS dohled.

Zaměstnanci PMS ve funkci úředníka a asistenta provádějí v rozsahu stanoveném tímto zákonem nebo zákonem trestním probace a mediace ve věcech projednávaných v trestním řízení. Zákon o PMS definuje probaci jako „organizování a vykonávání dohledu nad obviněným, obžalovaným nebo odsouzeným, kontrolu výkonu trestů nespojených s odnětím svobody, vč. uložených povinností a omezení, sledování chování odsouzeného ve zkušební době podmíněného propuštění z výkonu trestu odnětí svobody, dále individuální pomoc obviněnému a působení na něj, aby vedl řádný život, vyhověl soudem nebo státním zástupcem uloženým podmínkám, a tím došlo k obnově narušených právních i společenských vztahů.“

Mediací pak zákon o PMS rozumí „mimosoudní zprostředkování za účelem řešení sporu mezi obviněným a poškozeným a činnost směřující k urovnání konfliktního stavu, vykonávanou v souvislosti s trestním řízením“.

Na rozdíl od probace, která v sobě obsahuje vedle prvků pomoci i prvky sociální kontroly (ty nevyžadují souhlas pachatele), je možné přistoupit k mediaci pouze s výslovným souhlasem obou stran – tedy pachatele i oběti.

Činnosti v oblasti probace a mediace ve vztahu k orgánům policie, státním zastupitelstvím a soudům zajišťovali zaměstnanci PMS na úrovni všech okresů (v Praze na úrovni jednotlivých obvodů). S reformou veřejné správy přecházejí pravomoci na obce s rozšířenou působností. V blízké budoucnosti se počítá s tím, že by se středisko podle potřeby dále vnitřně členilo na speciální oddělení, zaměřená zejména na obviněné mladistvé, obviněné ve věku blízkém věku mladistvých (mladé dospělé), nebo na uživatele omamných a psychotropních látek. V případě zavedení systému soudnictví nad mládeží v naší republice pak bude nutné připravovat vybrané zaměstnance středisek na výkon takto specializované probační a mediační činnosti.

Podle *Koncepce rozvoje PMS* usiluje tato služba od počátku své činnosti o „řešení sporů mezi obviněnými a poškozenými a ... o urovnání konfliktních stavů a obnovení respektu k právním normám v souvislosti s trestním řízením.“

Nedílnou součástí poslání služby je prevence a snižování rizik opakování trestné činnosti.“ Ve svých odborných činnostech směřuje PMS na poli trestní spravedlnosti k naplnění následujících cílů:

- *Integrace pachatele:* ve smyslu zapojení pachatele do běžného života společnosti bez dalšího porušování norem a zákonů společnosti. Potvrzením úspěšného dosažení tohoto cíle je obnovení respektu pachatele k právnímu stavu společnosti a nalezení uplatnění a seberealizace ve společnosti.
- *Participace poškozeného:* ve smyslu většího zapojení poškozeného do procesu řešení následků trestné činnosti a procesu jejich odškodnění. Díky účasti poškozeného na tomto procesu by mělo dojít nejen k rychlému řešení následků trestného činu, ale i ke snížení případných obav poškozeného z pachatele a jeho dalšího chování, kterému poškozený často „nerozumí“. V případě efektivního naplnění tohoto cíle je u oběti znovu nastolen pocit relativního bezpečí v životě a obnovena důvěra v systém trestní spravedlnosti v naší zemi.
- *Ochrana společnosti:* ve smyslu prevence před další kriminalitou, a to účinným řešením konfliktních situací spojených s trestným činem. Myšlena je též ochrana společnosti ve smyslu efektivního zajištění uložených alternativních trestů a opatření.

Podle vymezení odborné činnosti PMS v § 4 citovaného zákona „vytváří PMS předpoklady k tomu, aby věc mohla být ve vhodných případech projednána v některém ze zvláštních druhů trestního řízení, nebo mohl být uložen a vykonán trest nespojený s odnětím svobody, anebo vazba byla nahrazena jiným opatřením. Za tím účelem poskytuje obviněnému odborné vedení a pomoc, sleduje a kontroluje jeho chování a spolupracuje s rodinným a sociálním prostředím, ve kterém žije a pracuje, s cílem, aby v budoucnu vedl řádný život.“

Do oblasti *probačních aktivit* PMS pak konkrétně spadá:

- shromažďování podkladů k osobě obviněného/odsouzeného a jeho rodinnému i sociálnímu zázemí (v této souvislosti se používá termín probační zpráva před rozhodnutím),
- předjednání možnosti uložení alternativního trestu nebo ochranného opatření, popř. uložení dohledu, přiměřené povinnosti či omezení, vč. předjednání možnosti výkonu opatření nebo povinnosti u poskytovatele sociálních služeb (např. u poskytovatele probačního resocializačního programu),
- vykonávání dohledu nad chováním obviněného v případech, kdy bylo rozhodnuto o nahrazení vazby dohledem,
- vykonávání dohledu nad chováním odsouzeného v průběhu zkušební doby alternativního trestu v případě, že byl uložen dohled,
- kontrola výkonu dalších trestů nespojených s odnětím svobody, vč. trestu obecně prospěšných prací,
- sledování výkonu ochranných opatření (ochranného léčení, ochranné výchovy) a uložených přiměřených povinností a omezení,

■ sledování a kontrola chování odsouzeného v průběhu zkušební doby v případech, kdy bylo rozhodnuto o podmíněném propuštění odsouzeného z výkonu trestu odnětí svobody s dohledem.

Do oblasti *mediačních činností PMS* spadá:

■ vytváření podmínek pro rozhodnutí státního zástupce/soudce o podmíněném zastavení trestního stíhání nebo pro rozhodnutí o schválení narovnání (aplikace odklonů trestního řízení), vč. projednání této možnosti se stranami (pachatelem a obětí) a zprostředkování uzavření případné dohody mezi těmito stranami o náhradě škody nebo dohody o narovnání.

V duchu restorativního pojetí trestní justice usiluje PMS o odstranění následků trestného činu nejen u samotné oběti, ale i u dalších osob dotčených trestným činem. V tomto smyslu může být dotčenou osobou jak rodinný příslušník oběti, tak i někdo jiný, např. soused, náhodný kolemjdoucí nebo obecně řečeno jiný příslušník komunity, kde k trestnému činu došlo. V tomto smyslu napomáhá PMS svou mediační činností oboustrannému urovnání vztahů jak mezi pachatelem a obětí, tak mezi pachatelem a komunitou, kde k trestnému činu došlo. Zvláštní pozornost a péči věnuje PMS obviněným mladistvým a obviněným ve věku blízkém věku mladistvých (mladým dospělým).

Při zajišťování výkonu alternativních trestů (zvláště pak trestu obecně prospěšných prací) a kontroly výkonu uložených ochranných opatření i přiměřených povinností postupuje PMS v součinnosti nejen se státními orgány, ale i s nevládními organizacemi, které nabízejí různé programy práce s pachateli. Může se přitom jednat o orgány sociálního zabezpečení, školy a školská zařízení, zdravotnická zařízení, registrované církve a náboženské společnosti, zájmová sdružení občanů, nadace a další instituce sledující humanitární cíle. Na úrovni krajů a pověřených obcí pak střediska PMS tuto součinnost podle potřeby koordinují v oblastech probace a mediace v trestním řízení. V případě neexistence potřebných probačních a resocializačních programů jako specifické sociální služby v oblasti trestní justice mapují střediska PMS možnosti jejich vzniku a vedou potřebná jednání s příslušnými orgány státu.

12.5 Terénní sociální práce

Streetwork neboli *terénní sociální práce* neboli *sociální práce na ulici* je v zemích bývalého sovětského bloku novou formou práce s rizikovou mládeží. V USA se praktikuje již desítky let a v západní Evropě od šedesátých let našeho století. Vznikla a rozšířila se jako reakce na úpadek velkoměstských čtvrtí a související nárůst delikvence mládeže, kterou se nedařilo běžnými způsoby represivních zásahů ani sociální práce regulovat.

Zpočátku byly předmětem zájmu pouličních sociálních pracovníků gangy mládeže páchající trestnou činností. S rozvíjením této formy práce se v USA a západní Evropě okruh cílových skupin postupně rozšiřoval i na skupiny dětí a mládeže pouze potenciálně rizikové, na bezdomovce, uživatele drog a prostitutky, resp. prostitutky.

Sociální pracovníci vycházejí do ulic proto, aby klientům poskytli informace, služby, přímou pomoc nebo jim zprostředkovali spojení s institucemi působícími ve městě.

Mohlo by se zdát, že profesionální sociální pracovník pohybující se na ulici vlastně dělá klienty sociální pomoci z lidí, kteří o něco takového nestojí. Ve skutečnosti však jen zlepšuje dostupnost sociálních služeb. Pro nejvíce rizikové skupiny je těžké, ba často nemožné vyhledat na správném místě, ve správném čase správný zdroj pomoci a správně ho oslovit. Klientovo právo na rozhodování přitom nijak dotčeno není. „V případě streetworku je klient sice osloven, ale jeho právo na sebeurčení mu může streetworker zaručit tím, že mu ponechá dostatečný prostor k tomu, aby se mohl rozhodnout, zda nabídku pomoci využije.“ (Korčíšová, 1996)

U nás tuto formu práce zkoušejí jednak některá nevládní občanská sdružení (streetworker v nich obvykle působí jako předsunutý pracovník nízkoprahového zařízení), jednak je zaváděna z iniciativy státu na základě vládou schváleného Programu sociální prevence z roku 1993. Pouliční sociální pracovníci metodicky řízení Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR (čili *sociální asistenti*) působili od roku 1994 při městských a okresních úřadech. Po reformě veřejné správy příslušné kompetence přecházejí na obce s rozšířenou působností. Sociální asistenti pracující ve sféře státní správy se zatím nezabývají skupinami s pevnou strukturou, jako jsou skinheads či kriminální gangy, nezabývají se ani drogově závislými, prostitutkami a skupinami romských dětí. Streetworkeri nestátních organizací se pokoušejí pracovat i s některými z těchto nejhůře ovlivnitelných skupin.

Protože klienty streetworkerů jsou obvykle děti a mládež žijící ve velkoměstě, přirozeným prostředím pro práci streetworkera jsou ulice, náměstí, pasáže domů, hospody, bary, herny, diskotéky a kluby, kde se potenciální klienti zdržují. Tam by s nimi streetworker měl navázat kontakt a postupně by jim měl napomoci k tomu, aby se věnovali činnostem, které společnost neohrožují a jsou přitom klienty považované za zajímavé. Základním předpokladem efektivní pouliční sociální práce je vstřícnost sociálního pracovníka vůči dětem a mládeži, jeho důvěryhodnost, neautoritativní vystupování, schopnost komunikovat a udržovat vztah. Pracovník však nemůže se skupinou zcela splynout, musí si udržovat zvláštní postavení a musí umět hlídat meze, jež by skupina ve svých akcích neměla překračovat. Tento styl práce je v mnohém protikladný byrokratickému stylu práce sociálních pracovníků rozšířenému u nás za časů reálného socialismu a leckde přežívajícímu.

Na druhé straně by pouliční sociální pracovník klientům neimponoval, kdyby se jim příliš podbízel. Pro pouliční sociální práci se nejlépe hodí člověk věkem a hodnotovou orientací blízký mladým lidem, s nimiž má pracovat.

Protože je streetworker neustále v *konfliktu loajalit* (má např. stejně jako každý jiný občan povinnost oznámit trestný čin, čímž může přijít o dlouho budovanou důvěru u svých klientů), potřebuje víc než jiný profesionál působící v sociální oblasti pravidelnou *supervizi*. Dilema související s oznamovací povinností obvykle pouliční sociální pracovník řeší předběžným avizováním toho, že o případné trestné činnosti svých klientů nechce nic vědět, a osvětou o trestnosti těch činů, o nichž se domnívá, že by je jeho klienti mohli páchat. Sociální práce na ulici je fyzicky i psychicky natolik namáhavá, že se nedá dělat dlouhodobě; vyžaduje pevné fyzické i psychické zdraví. Výsledky práce jsou na rozdíl od jiných druhů práce s hendikepovanými méně viditelné a hůře hodnotitelné.

Bednářová (1995) rozlišuje v práci streetworkera tyto fáze:

1. *Vyhledávací*. Během ní pracovník mapuje situaci, vytipovává vhodné skupiny a jednotlivce k navazování kontaktů.
2. *Budování zázemí*. Pracovník se zainteresovanými dětmi a mladistvými buduje zastřešené místo pro jejich setkávání a činnosti s bezbariérovým přístupem přímo z ulice. Tímto místem mohou být nevyužitá garáže, sklady, jiné nebytové prostory. Přestavba je změnit v kluby, dílny, posilovny, zkušebny hudebních skupin apod.
3. *Pobyty v přírodě*. Sociální pracovník může pro své klienty organizovat víkendové a prázdninové akce v přírodě. Tyto programy by měly být náročné, dobrodružné, měly by klientům umožňovat testování vlastních sil a podporovat jejich kooperativní dovednosti.

Otevřenou otázkou, o níž se u nás také vedou diskuse, je specializovanost pouličního sociálního pracovníka. Role specialisty odpovídá úloze specializované instituce, kterou má klient navštívit, na ulici je tato role velmi obtížně udržitelná. Různé formy sociálních potíží se prolínají už u jediného člověka, natož u skupin. Proto musí být pouliční sociální pracovník dobře orientovaný ve všem, na co může narazit – počínaje problematikou drog, AIDS, rodinného práva, trestního práva, nároků na sociální dávky, fungování různých státních a nestátních institucí atp. Navíc u některých klientů trvá dlouhou dobu (i měsíce), než se ukáže, v čem je jejich problém. V principu by bylo nejlepší, kdyby se pouliční sociální pracovník zabýval definovanými skupinami, jimž může něco nabídnout. Pak je nutné, aby byl schopen měnit místo svého působení, pokud tak činí jeho skupina. (V Praze se např. skupiny mládeže z okrajového sídliště na Jižním Městě scházejí odpoledne a večer v centru města.)

Další problém je specializovanost a výlučnost „zastřešených míst“ (klubů, zkušeben, dílen), jež se povede v regionu pro rizikovou mládež vybudovat. Jedno takové zařízení si totiž pro sebe často obsazuje jedna skupina mládeže, která je cítí jako své teritorium, a brání ve vstupu jiným skupinám. Přijatelným řešením může někde být „jízdni řád“, podle něhož se skupiny mladých lidí v klubu či v jiné místnosti střídají, lepší však je zakládání řady malých klubových zařízení, v nichž si skupiny s odlišnými zájmy nekonkurují. V zahraničí jsou v posledních letech vyslovovány pochybnosti o preventivním působení takových klubů na úroveň i rozsah kriminality mládeže (podrobněji k tomu viz kapitolu 17).

Hodnocení efektivity pouliční sociální práce je možné jen pomocí regionálních ukazatelů kriminality, případně výskytu jiných sociálně patologických jevů. Přímou dokázat, kolik dětí a mladistvých se díky streetworku nedostalo do konfliktu se zákonem, možné není.

12.6 Střediska výchovné péče pro děti a mládež

Zřizování středisek umožňuje Zákon o předškolních a školských zařízeních č. 395/1991 Sb. Před tímto rokem existovalo v České republice jen jediné experimentální zařízení tohoto typu – Středisko pro mládež v Praze 9 na Klíčově. Ve střediscích má být podle uvedeného zákona poskytována všestranná preventivně výchovná péče dětem a mládeži s negativními společenskými projevy, pokud u nich nejsou důvody pro výkon ústavní výchovy. S názvem této instituce nejsou všichni její pracovníci smířeni; některým se zdá, že by bylo lepší vypustit z něj slovo „výchovná“, a dát tím najevo, že středisko podporuje soustavné výchovné působení rodiny, resp. standardních vzdělávacích zařízení.

Středisko může být podle zákona zařízením státním nebo soukromým. Může být samostatné, anebo může vzniknout jako detašované pracoviště již existujícího zařízení, jež poskytuje např. ústavní péči rizikové mládeži, nebo je zvláštní internátní školou. Středisko může být zřízeno pouze jako docházkové zařízení nebo jako kombinace docházkového a internátního zařízení. Středisko může svoje služby poskytovat za úplatu. Zatím u nás převládají střediska vzniklá odštěpením z jiného zařízení a funkčně s ním stále související nad středisky samostatnými. Nezávislých a právně samostatných středisek je v současné době (1997) jen desetina z existujících třiceti dvou.

V praxi poskytuje středisko péči dětem, u nichž vzniká závislost na alkoholu či jiných drogách, případně patologické hráčství, dětem v krizových situacích, jež souvisejí s rodinnou situací či se školou (např. dětem utíkajícím z rodin, dětem ze selhávajících rodin), a dětem, které se vrací do běžného života po ústavním pobytu. Děti i jejich rodiče se účastní programů střediska dobrovolně. Střediska nabízejí pomoc dětem a mládeži ve věku od 10 do 26 let. Většina programů se provádí ve smíšených skupinách, v nichž chlapci početně převládají nad děvčaty.

Dětem i rodičům nabízí středisko tyto služby a programy:

- krizová pomoc (telefonická nebo v přímém kontaktu s klientem, případně s jeho rodinou),
- terapeutické programy individuální a skupinové (arteterapie, rodinná terapie, posilování rodiny nácvikem komunikačních dovedností pomocí videa, skupinová psychoterapie),

- kluby a diskotéky,
- zájmové kroužky (zejména sportovní a kulturní, včetně besed se známými osobnostmi),
- doučovací programy pro klienty,
- pracovní poradenství, přímá pomoc při umísťování klienta do školy nebo zaměstnání,
- víkendové pobyty klientů v přírodě (včetně tzv. zátěžových programů),
- prázdninové akce pro klienty,
- nabídka prostoru a zařízení pro vlastní akce klientů (např. zkušebny s aparaturou pro zkoušky hudebních skupin),
- osvětové akce pro školy (týkají se drog, alkoholismu, hráčství, šíření AIDS, trávení volného času, orientace v sociálních záležitostech),
- úpravy střediska a jeho okolí,
- terénní sociální práce.

Celé toto programové spektrum obvykle jedno středisko neobsáhne; nabídka konkrétního střediska je výběrem z uvedených možností. Většinu programů organizují pracovníci střediska sami, v některých případech se podle šetření Vocílky (1996) střediska spojují s jinými organizacemi (jako je Junák, Liga lesní moudrosti) a náročnější akce v přírodě organizují spolu s nimi. V případě potřeby středisko může dítěti poskytnout krátkodobý pobyt. Horní hranice délky internátní péče ve středisku jsou nyní dva měsíce, péče docházková je limitovaná jedním rokem.

Ve středisku pracují jako kmenoví zaměstnanci i jako externisté psychologové, speciální pedagogové a sociální pracovníci. Pokud středisko poskytuje i internátní péči, patří k personálu ještě učitelé, odborní vychovatelé a pomocní vychovatelé.

Naše nejstarší Středisko pro mládež v Praze na Klíčově vzniklo v r. 1984 jako pracovní výchovná skupina výchovného ústavu pro mládež. Ročně jím prochází několik stovek klientů. Středisko přijímá do péče pražskou i mimopražskou mládež ve věku 15–18 let. Se všemi klienty se na počátku práce uzavírá individuální smlouva, v níž je definován cíl péče; její dodržování je průběžně kontrolováno týmem příslušného oddělení.

Oddělení Kruh je preventivně výchovné. Klientům nabízí jako docházkové programy rodinnou terapii, individuální konzultace, arteterapii a skupinovou terapii. Vedle toho pro klienty organizuje víkendové a prázdninové pobyty, pomoc sociálního pracovníka při umísťování do školy nebo zaměstnání a klubové programy. Oddělení nabízí základním a středním školám vzdělávací a výcvikové programy zaměřené zejména na problematiku zneužívání drog, na komunikaci a sebepoznání.

Krizové oddělení Most poskytuje ambulantní a pobytovou péči klientům, kteří jsou v akutní krizi. Klientům je poskytnuta pomoc při akutním zvládnutí krize a je posouzena jejich sociální situace s výhledem do nejbližší budoucnosti. Spolu s nimi jsou naplánovány žádoucí akce, klient je podporován a doprovázen při jejich uskutečňování tzv. *garantem péče*, případně dalšími pracovníky oddělení a dobrovolníky. Oddělení vedle toho organizuje klubové aktivity, divadelní a výtvarné dílny. Pro klienty vyžadující dlouhodobé psychoterapeutické vedení běží skupinová psychoterapie v polouzavřené skupině.

Po depistáži klientů v nejproblémovějších městech regionu se mapuje jejich sociální síť (zejména rodina) a pracovníci projektu se snaží ovlivnit pro klienta významné dospělé osoby i vrstevníky klientů. S klienty se potom pracuje formou pobytových soustředění (14 dní v létě a 7 dní v zimě). Letní soustředění, kterým program vrcholí, se podobá běžnému letnímu dětskému táboru, jehož program je obohacen o tréninkové a psychoterapeutické techniky (arteterapie, muzikoterapie, relaxační cvičení) i o diskusní tematické skupiny.

Dalším paralelně probíhajícím projektem je *REP-T*, určený klientům ve věku mladistvých a mladých dospělých, kteří se již provinili proti zákonu. Intenzivní práce s klienty trvá celkem 15–18 měsíců. Má tři fáze pracovní nazvané „přeladovací“, „zátěžová“ a „odpovědnostní“, čímž je vyjádřeno, na co je v jedné fázi kladen důraz. Hlavní metodou práce je skupinová psychoterapie, v případě potřeby doplňovaná individuálními konzultacemi. Skupina se schází jednou až dvakrát měsíčně. V polovině každé fáze je víkendové setkání a na konci každé fáze se koná týdenní pobytové soustředění.

Organizátoři projektu koncem roku 1996 dosáhli toho, že soud dvěma klientům uložil účast na programu *REP-T* po celou zkušební dobu, na niž jim byl uložen podmíněný trest (omezení podle paragrafu 59/2 trestního zákona).

12.8 Programy v přírodě

„Great things are done when the men and mountains meet,“ řekl kdysi kdosi moudrý v Anglii. Volně přeloženo to znamená, že když se setkají lidé s horami, podaří se velké věci. Tato myšlenka byla poprvé v praxi uskutečněna v roce 1941 rovněž v Anglii. Ač vrcholila světová válka, německému filozofovi a vychovateli Kurtu Hahnovi se zde podařilo založit první Outward Bound School, což je dnes organizace zahrnující více než třicet škol a center tohoto typu v různých zemích včetně České republiky.

Cílem těchto škol (a dalších organizací obdobného zaměření) je organizovat a nabízet zážitkové, či jinými slovy též přežívací či pobytové akce v přírodě různého stupně obtížnosti. Záměrem organizátorů těchto akcí, jež se někdy konají ve velmi drsných přírodních podmínkách, je pomoci účastníkům rozvinout jejich fyzický a duševní potenciál. Smyslem fyzicky i psychicky náročného programu je dosáhnout u frekventantů zvýšení respektu k sobě samému, k druhým účastníkům a také k přírodě. Inspirace těchto akcí iniciačními obřady necivilizovaných společností, při kterých mladí lidé vykonávali obtížné zkoušky, aby mohli překonat práh dospělosti, je zcela zřejmá. (Civilizace našeho typu zachovala jen dva srovnatelné typy těchto zkoušek: vojnu pro muže a přijímací, resp. závěrečné zkoušky na školách.)

V nabídce akcí se objevují programy a expedice spojené s bivakováním ve volné přírodě, kanoistikou, horolezectvím a vysokohorskou turistikou, výzkumné cesty vzduchem, lodí po vodě, kurzy navigace a další.

Vedle nabídky atraktivního programu je dalším cílem při práci s mládeží v akcích tohoto typu podpořit úsilí o pozitivní změny chování a stylu života, posílit odpovědnost za sebe i druhé. Každý z frekventantů má během pobytu

poznat hranice svých schopností a možností a podle toho se rozhodnout, zda podstoupit či nepodstoupit nejrizikovější úkoly. Má se naučit poznat vlastní sílu, slabost a své potřeby. Má se naučit tolerovat potřeby a slabiny ostatních.

Některé akce jsou přístupné všem zájemcům, kteří mají chuť zažít něco nevšedního a užitečného, ale existují i programy, jež jsou již předem vytvořeny pro omezenou skupinu účastníků, například pro mladé lidi s problémovým (delikventním) chováním. Podle odborných studií ze sedmdesátých let (viz Hopkins a Putnam, 1993) byla u více jak 75 % absolventů po skončení programu tohoto typu zaznamenána vyšší sebedůvěra a schopnost vnímat potřeby druhých a spolupracovat s nimi než před jejich účastí v programu. Starší studie Kellyho a Baera z konce šedesátých let, citovaná tamtéž, dokonce potvrdila, že po skončení kurzů došlo u většiny mladistvých ke snížení počtu recidiv kriminálního chování.

Pro potřeby těchto programů byl později vypracován samostatný výukový systém nazvaný „adventure education program“, tedy program výchovy založené na dobrodružství, výchovy zážitkem a dobrodružstvím (někdy se také můžeme v literatuře setkat s termínem „adventure education and experiential learning program“, v německé literatuře Erlebnispädagogik, výchova prožitkem – srv. Neuman, 1998).

Paul Conner (in Hopkins a Putnam, 1993) se pokusil sumarizovat základní body tohoto výukového programu do několika tezí:

- výukový program musí mít aktivní a smysluplnou podobu a jeho výsledek musí být pro účastníka později využitelný v praxi,
- výukový program musí vycházet z momentální úrovně poznatků a zkušeností účastníka, respektovat jeho potřeby a pocity,
- výukový program má přinést změnu ve smyslu restrukturalizace dosavadních zkušeností účastníka a jejich rozšíření o další nové poznatky.

Lektoři a instruktoři programů se dnes snaží program vytvořit tak, aby si účastníci mohli sami nové věci nejdříve vyzkoušet, poté ověřit a později je využít v praxi. Během programu pro účastníky záměrně připravují situace, které odpovídají čtyřem základním stupňům dobrodružství a rizika. Na první úrovni se jedná o přirozené aktivity a hry, s nimiž zpravidla není spojené riziko a supervize lektora při nich není nutná. Při druhém stupni mají hry a další aktivity charakter objevování a začínají mít podobu dobrodružství. Občasné vstupy supervizora jsou již nutné. O třetím stupni se hovoří jako o „kritické zóně“, v níž dochází při aktivitách k nárůstu napětí a zpravidla se dostavuje strach. Po překonání překážky či vykonání náročného úkolu se skupina vrací zpět do stavu uklidnění. Přítomnost supervizora je v této úrovni již nezbytná; může se stát, že někdo z účastníků správně neodhadne hranice svých možností a dostane se do situace, nad níž ztratí kontrolu. Bez pomoci supervizora by mohlo dojít k velmi nepříjemným zážitkům i úrazům. Čtvrtému

stupni dobrodružství pak odpovídá stav nehody. V následující kapitole popíšeme organizačně velmi náročný projekt tohoto typu organizovaný školami v anglickém Liverpoolu.

U nás existují jednak organizace, které už před rokem 1989 podobné programy nabízely nedelikventní mládeži a nyní rozšiřují svou nabídku i na skupiny problémové mládeže (Outward Bound, Prázdninová škola Lipnice – viz Hrkal a Hanuš, 1998), jednak v naší republice vznikly nové organizace specializované na práci s rizikovou mládeží v přírodě (Sdružení Prám). Tyto organizace připravují víkendové akce i prázdninové pobyty, resp. cesty, jež nabízejí institucím dlouhodobě pečujícím o mládež s delikventním chováním nebo s rizikem jiného druhu sociálního selhání. Některé české instituce zabývající se rizikovou mládeží si pobytové akce v přírodě organizují samy. Patrně nejznámějším a nejambicióznějším projektem tohoto typu jsou tzv. Suché plavby na plachetnici v Severním moři, které sdružení Sananim poskytuje mladým lidem úspěšně léčeným ze závislosti na drogách a alkoholu.

Občanské sdružení Prám organizovalo pro mladé lidi ve věku 15–20 let ohrožené sociálním selháním osmítýdenní pobyty na faře Křešín v jižních Čechách. Tato forma práce je na pomezí mezi pobytem v přírodě a ústavní péčí. Faru začalo původně používat oddělení Most Střediska pro mládež v Praze 9. Koncepti pobytů nejvíce ovlivnili J. Šíkl a M. Svobodová. V počátku byla velmi volná a počítala s integrací klientů do místní obce. Později organizátoři došli k názoru, že program musí mít pevnou strukturu, že smysl má to, co se odehraje na faře, a nikoli v okolí, že nemá cenu integrovat klienty, kteří o to skoro nikdy nestojí, do místní obce, že je třeba program opřít o vlastní malé hospodářství a řemesla, že s klienty musí být v zařízení vždy dostatek personálu a že péče bude mít smysl jen tehdy, bude-li mít návaznost do budoucna.

Některí klienti mají za sebou pobyty v dětských domovech a výchovných ústavech, jiní mají nefunkční rodiny. Pobyty na faře se podobají skautským táborům, i když se konají během celého roku, a je pro ně k dispozici upravená budova, v níž je kuchyň spojená s jídelnou, jedna ložnice pro muže (kde spí vychovatelé i klienti dohromady) a jedna ložnice pro ženy.

Před vlastním pobytem se zájemce o něj musí účastnit nejméně jednoho víkendového setkání přímo na faře, během kterého se seznámí s personálem, s budovou a hospodářstvím, s organizací dne i s okolím. Klientů je na jeden pobyt průměrně šest, maximálně osm. Pracuje s nimi čtyřčlenný tým, během jedné služby jsou v zařízení přítomni obvykle tři pracovníci, výjimečně jen dva. Poměr klientů k personálu tady má „evropské parametry“, což prakticky eliminuje dřívější problémy s dodržováním pravidel. (Když fara před pěti lety začínala provoz, byl program mnohem méně strukturovaný a službu s klienty měl jen jeden vychovatel; v té době mělo zařízení velké problémy s dodržováním zákazu pití alkoholu.)

Pobyt je pro klienty bezplatný. Pouze v případě, že o pobyt žádá klientova rodina, rodiče na pobyt přispívají.

Jeden klient je pro určitý den pověřen nákupem a vařením, jiný klient prací v hospodářství. Spolu s klienty žijí na faře slepice, prasata a kozy. Byl tam i kůň, který se prý brzy zase objeví. Pro ostatní klienty denní program zahrnuje 4 hodiny dopolední práce. Během práce se klienti pod vedením zkušené osoby (najatého externisty) nejdříve naučí nějakou řemeslnou dovednost, např. pletení košíků, tesařské práce, barvení látek, zpracovávání kůží. Tu později vykonávají sami a jejich výrobky sdružení vykupuje za symbolické ceny. Odpoledne se koná společná činnost – sběr dřeva, údržba domu a hospodářství, výlet, poslech předčítané knihy apod. Večerní program začíná čtením „Knihy“, což je kronika zařízení, kterou píše pověřený klient; k jeho záznamům může každý doplnit, co chce. Pak se případně formou skupinové diskuse řeší záležitosti, které někdo potřebuje vyjasnit.

Nejde však o skupinovou psychoterapii, jen o věcnou diskusi k tématu. V zařízení se praktikovala hojnost rituálů převzatých z indiánských kultur, resp. z tradic skautských oddílů, jimiž někteří členové personálu prošli. Smysl pobytu vidí organizátoři v tom, že si klienti odpočinou po stresovém období, zažijí blízké a neohrožující soužití s malou skupinou, zažijí akceptování v této skupině, nabijí se optimismem pro další život, o jehož smyslu mnozí již pochybovali.

Sdružení od prvního kontaktu s klientem udržuje kontakt s institucí, resp. osobou, která jej poslala do péče. Během pobytu zjišťuje, jaká další forma péče by pro klienta byla optimální a dosažitelná. V některých případech se pracovník sdružení snaží připravit půdu pro klientův návrat do rodiny, jindy se klientovi vyjednává dlouhodobý pobyt v charitativním domově.

12.9 Dobrovolnická pomoc

V současnosti u nás existují dva dobrovolnické programy pomoci rizikové mládeži. Jeden pod názvem *LATA* zahájili autoři této knihy spolu s B. Kopoldovou a B. Kalouskovou v roce 1992 jako hlavní program stejnojmenného studentského sdružení (viz Matoušek a kol., 1996). Tento projekt je zaměřen na mládež od 15 do 20 let. Druhým dobrovolnickým programem je americká iniciativa *Big Brothers, Big Sisters*, která v naší republice působí od roku 1996. Ta se soustřeďuje na děti mladší než dvanáct let.

Dobrovolnická pomoc vychází z jednoduché myšlenky: Klient, který je ohrožen sociálním selháním, může mít prospěch z intenzivního osobního vztahu k člověku, který nemá kriminální sklony a má o klienta zájem. Dobrovolník je v každém případě nutné pro tuto práci vyškolit a průběžně supervidovat jejich aktivity s klientem. Výhodou dobrovolnické práce je i to, že druh společné činnosti dobrovolníka a klienta nemusí být předepsán organizátory projektu a může dalekosáhle respektovat jak potřeby klienta, tak dobrovolníkovy možnosti. Vztah mezi klientem a dobrovolníkem je osobnější a bezprostřednější než vztah mezi klientem a profesionály.

Dobrovolnická práce má ve srovnání s profesionální prací i určité nevýhody. Dobrovolník sice má obvykle jen jednoho klienta a má na něj víc času než profesionál. Přesto se mu nemusí věnovat dostatečně intenzivně a potřebně dlouhou dobu. I když organizátoři, klient a dobrovolník uzavírají smlouvu, i když je v této smlouvě – jako v projektu *LATA* – vymezena častost kontaktu mezi klientem a dobrovolníkem, častost supervizních setkání, možnost výměny dobrovolníka, když klientovi nevyhovuje, a naopak možnost výměny klienta, když proti němu má dobrovolník námítky, pravidla chránící prozrazení totožnosti dobrovolníka, pravidla určující, kdy je kontakt možné považovat za ukončený atd., nejde v pravém slova smyslu o pracovní smlouvu. Proto také její nedodržení nemá pro dobrovolníka žádné pracovníprávní následky. Postavení dobrovolníka vůči klientovi proto není srovnatelné s postavením profesionála, např. kurátora pro mládež.

Také spolupráce státních úředníků, orgánů samosprávy a pracovníků státem či obcí zřízených institucí s dobrovolníky není u nás nic samozřejmého.

Mnozí profesionálové se cítí ohrožení vstupem neprofesionála na „své území“ a svou nelibost skrývají za obavy o bezpečnost dobrovolníka, za podezření z nedostatečné „legálnosti“ dobrovolnické práce, za nedostatek času odvětvující nechuť ke komunikaci s dobrovolníkem atp. Nicméně každým rokem pozorujeme nárůst počtu profesionálů, kteří dokáží dobrovolnickou pomoc objednat a zaměřit ke klientovu prospěchu. Tito profesionálové v dobrovolníkovi nevidí konkurenta, ale svou prodlouženou ruku, čili někoho, kdo s klientem může trávit hodiny na ulici, na hřišti, nad učením, doma nebo v kině a ovlivňovat ho podobným způsobem, jakým by ho ovlivňoval profesionál, kdyby se mu se stejnou intenzitou mohl věnovat sám.

Projekt LATA spojuje jednoho dobrovolníka z řad plnoletých studentů některého pomáhajícího oboru (sociální práce, sociální pedagogika, psychologie aj.) s jedním klientem, jehož věk se pohybuje mezi patnácti a dvaceti lety. Klienty jsou ponejvíce mladí muži, někdy i mladé ženy, u kterých je vysoká pravděpodobnost sociálního selhání. Klienti závislí na drogách a klienti, kteří se dopustili násilného trestného činu do projektu přijímání nejsou.

Klienti nepřicházejí do projektu ze svého rozhodnutí; iniciátorem kontaktu je obvykle kurátor mládeže, pracovník pedagogicko-psychologické poradny, pracovník domu na půli cesty, psycholog, psychiatr, někdy jsou to i rodiče klienta. Vstupní motivace klientů pro účast na projektu je proto buď nízká, nebo klientům vůbec chybí. Dobrovolníci si klienty vybírají sami, a to podle souboru údajů shromážděných o každém jednotlivém klientovi koordinátorem projektu předem.

Dobrovolník i klient na sebe berou závazek trávit spolu nejméně jednou týdně minimálně tři hodiny po dobu jednoho školního roku, a to činností, která by mohla být přínosem pro obě strany. Tato činnost není organizátory projektu předepsána. Pokud možno vychází z potřeb, zájmů a sklonů klienta. Při vyjednávání o tom, čemu se budou společně věnovat, hlídá dobrovolník hranici mezi společensky přijatelnými a společensky nevhodnými aktivitami. Řečeno jazykem systemické teorie – v prvním plánu jde o pomoc, ve druhém plánu ale také o kontrolu. Činnost páru variuje od společného sportu či turistiky, přes doučování klienta, až po hledání brigády či zaměstnání a pomoc klientovi při vedení jeho vlastní domácnosti. Někdy si klient a dobrovolník „jenom“ povídají.

Dobrovolníci procházejí před vstupem do projektu zaškolením, jehož se účastní kromě organizátorů projektu i dobrovolníci, kteří na projektu dlouhodobě participují. Součinnost dobrovolníka a klienta je pak pravidelně jednou za dva týdny supervidována zkušenými psychology. V každém školním roce je aktivních 20–25 párů. Některé páry udržují kontakt i po dobu několika let. V některých školách je tato činnost klientům uznávána jako praxe.

Projekt se opírá o předpoklad, že blízkost prosociálně hodnotově orientovaného vrstevníka může mít na klienta pozitivní vliv, protože dospívající hledají vzory spíše ve vrstevnických skupinách a ochotněji se učí od nich, než od dospělých autorit. Pokud má klient již za sebou postih za své asociální činy, bývá na dospělé autority alergický. LATA může být u některých klientů „komplexní službou“, tj. službou, která jejich problémy řeší v dostatečné míře. U jiných může být „službou doplňkovou“ a žádoucí efekt může mít jen při koordinovaném postupu dobrovolníka a profesionálů, angažovaných při řešení jednotlivých případů. Spolupráce profesionálů s dobrovolníky někdy vázne díky autoritářským, nebo obranným postojům profesionálů.

Cílem projektu je otevřít klientovi nové obzory, nabídnout mu, aby zakusil něco nového, ukázat mu ve světě nové niky. LATA nestaví na „opravárenském modelu“, na představě analogie mezi resocializací a výměnou porouchané součástky. Klient je považován za autonomní a odpovědnou osobu, jejíž možnosti byly limitovány vrozenou výbavou, příp. nepříznivými výchovnými podmínkami. LATA je nabídkou nových příležitostí, jistěnou

angažovaným a věkově blízkým průvodcem. Nakolik klient této nabídky využívá je také věcí jeho odpovědnosti, a to jak vůči vlastnímu osudu, tak vůči jiným lidem. Efektivitu projektu je možné testovat na několika úrovních: Na nejnižší z nich je úspěchem, dojde-li vůbec mezi klientem a dobrovolníkem k dlouhodobé interakci. Náročnější metou je, aby klient získal nové dovednosti. Ještě obtížnější je, aby získal nové postoje. Nejambicióznějším efektem je samozřejmě dlouhodobý odklon od hrozící asociální kariéry a příklon k dráze společensky užitečného člověka. Protože v současném západním světě je společenská totožnost lidí úzce spojená s jejich zaměstnáním, akcentuje se tento aspekt i při výběru a směřování společných aktivit dobrovolníka a klienta během supervizí.

Dobrovolník se musí umět vymežit vůči *klientově rodině*. Ta ho může považovat za ohrožení v těch případech, kdy se někdo z rodičů obává, že rodina bude postižena sankcemi za to, co klientovi dluží. Někdy je to zapříčiněno zkušenostmi se státními orgány sociálněprávní ochrany dítěte. Rodina však dobrovolníka může považovat i za svou „prodlouženou ruku“ a může na něj zkoušet přenášet funkce, na které sama nestačí, např. monitoring všech klientových mimoškolních aktivit. Rodina může zkoušet klienta dosazovat do role klientova chybějícího sourozence. Dobrovolník by se kontaktu s rodinou vyhýbat neměl, ale neměl by dopustit, aby rodina formulovala pro něj závaznou zakázku.

Dobrovolník se musí umět vymežit i vůči *profesionálům*, kteří s klientem přicházejí do styku, příp. s ním soustavně pracují. Pokud profesionál inicioval kontakt klienta s projektem, obvykle také formuloval svou „zakázku“. Tě lze v některých případech vyhovět, podobně jako některým objednávkám ze strany rodičů, ale toto vyhovění vždy potřebuje redakci zakázky v průběhu supervizních schůzek. Na nich se posuzují možnosti dobrovolníka i klienta.

Dobrovolník se musí umět vymežit i vůči samotnému *klientovi*, příp. vůči *klientovým vrstevnickým skupinám*. Klient může přijít s nebezpečnými nápady; může zkoušet vtahovat dobrovolníka do nebezpečných situací. Klientovy vrstevnické skupiny se mohou věnovat asociálním aktivitám. Kontakt s nimi formou krátkodobé „exkurze“ může být pro dobrovolníka užitečný tím, že mu umožní odhadnout míru zapojení klienta do skupiny a vliv skupiny na něj. Tomuto vlivu dobrovolník totiž nezřídka konkuruje. Společné aktivity dobrovolníka, klienta a klientových skupin se dají považovat za přínos jen výjimečně. Společné aktivity dobrovolníka, klienta a dobrovolníkových vrstevnických skupin naopak přínosem bývají.

Dobrovolník by měl být v klientově světě postavou, na kterou klient „nemá přihrádku“. Neměl by být ani moralizující a odsuzující autoritou, ani kamarádem, který se bez váhání zapojí do každé akce slibující vzrušení.

Dobrovolník není osobou odpovědnou za chování klienta; všechny následky svých činů, vč. trestně právních sankcí nese klient sám. Dobrovolník spoluodpovídá jen za průběh společných akcí. Dobrovolníci jsou připravováni na možnost, že klient se i v době své účasti na projektu dopustí něčeho, co ho přivede do diagnostického nebo výchovného ústavu, příp. i do výkonu trestu odnětí svobody.

Dobrovolník se musí umět vmezovat také vůči ostatním *dobrovolníkům*, účastníkům se projektu, a také vůči *organizátorům projektu*. Supervize probíhají ve skupinách. Skupiny mohou upadnout do kolektivních předsudků vůči jednotlivci a mohou si nárokovat zbytečně velký stupeň loajality. Rámec základních pravidel projektu však dobrovolník musí dodržovat.

Dobrovolníkův zisk z projektu a motivy pro účast na něm mohou mít následující podoby (používáme autentických formulací dobrovolníků z úvodního výcvikového soustředění z podzimu roku 2002):

- Chci se seznámit s novými lidmi (dobrovolníky).
- Chci dostat certifikát o výcviku, ten mi může pomoci při přijímačkách na vysokou školu i v praxi.
- Chci se díky supervizím lépe vyznat sama v sobě.

- Chci se seznámit s dobrovolnickou organizací a způsobem její práce, abych ji později mohl sám také organizovat.
- Projekt mi dává možnost poprvé v životě vést samostatně vlastní případ; těší mě, že jsem dostala takovou důvěru.
- Sice už v oboru pracuji, ale dělám jen práci administrativní, chci být v kontaktu s klientem.
- Chci si otestovat, jak jsem dobrá, protože vím, že tito klienti jsou velmi nároční.
- Zlobím se na systém, jak s klienty zachází, ráda bych jim to vynahradila.
- Hledám pro sebe vhodný typ klientů pro dlouhodobou práci v budoucnu, tihle by možná byli ti praví, chci je poznat.
- Chci mít vliv na klienta, chci se na něm v dobrém „podepsat“.
- Jsem vzorné učitelské dítě, nikdy jsem neměla možnost poznat rebely, jsem na ně zvědavá.
- Sama jsem byla zlobivé dítě, z domova mně vykopávali, vím dobře, jak se takový člověk cítí, proto mu snad můžu pomoci.

Americký projekt *Big Brothers, Big Sisters* působí v USA již devadesát let, v současnosti má 500 agentur a za dobu své existence ovlivnil mnoho set tisíc dětí. V USA provedená výzkumná šetření zjistila, že u dětí udržujících předepsaný pravidelný kontakt s dobrovolníkem má účast v projektu měřitelný preventivní efekt na pozdější užívání drog, na záškoláctví, na předčasné ukončení vzdělávací dráhy, na vztahy k vrstevníkům, na agresivitu i na pocit důvěry vůči dospělým.

V naší republice užívá tento projekt alternativního názvu *PětP*. Pět P je vyjadřován zájem organizace poskytovat Přátelství, Podporu, Prevenci, Péči a Pomoc. Klientem se může stát chlapec nebo dívka bydlící v Praze a jejím blízkém okolí ve věku 10–12 let. Program je nabízen dětem, které mají vážné konflikty v rodině, mají doma jen jednoho rodiče, mají velmi zaneprázdněné rodiče, mají nevhodné kamarády atp. Nezbytnou podmínkou pro účast dítěte v projektu je souhlas rodičů, s nimiž udržují organizátoři projektu kontakt. Pokud by rodič měl zásadní námitky proti účasti dítěte na programu, není možné do něj dítě zařadit. Zájemci o dobrovolnickou práci procházejí výběrovým řízením, školením a jejich práce s klienty je pravidelně supervidována. Společnou činnost si po dohodě zvolí dvojice klient–dobrovolník, která přihlédně k přáním rodičů dítěte. Dobrovolníci jsou u nás (na rozdíl od USA) většinou studenti, vždy starší než osmnáct let. Zavazují se pracovat s klientem po několik hodin v týdnu po dobu nejméně jednoho roku.

Literatura

- Bednářová, Z. (1995): Streetwork – práce na ulici. *Mládež, společnost a stát*, 3, 81–84.
- Coufalová, M. (1998): Profesionální rodina. *Reflex* č. 4, 10–11.
- Experiment narounání*. (1996) Nadace Klíč a Městská část Praha 12-Modřany, Praha.
- Eichmann, W. (1994): Ústavní péče a výchova v Rakousku. In: *Ústavní péče o děti ve světě*. Federace dětských domovů (FICE) ČR, Praha.
- Holeček, M. (1997): Aktivity sociální prevence s predelikventními a delikventními dětmi a mládeží. In: *Prevence kriminality ve městech. Sborník ze semináře*. Ministerstvo vnitra ČR, Praha.
- Hopkins, D., Putnam, R. (1993): *Personal Growth Through Adventure*. David Fulton Publishers, London.
- Hrkal, J., Hanuš, R. (ed.) (1998): *Zlatý fond her II*. Portál, Praha.
- Inciardi, J. A. (1994): *Trestní spravedlnost*. Victoria Publishing, Praha.
- Kaprová, P. (1993): *Klinický sociolog ve věznicích*. České vězeňství, 2, č. 4, 33–34.
- Klíma, P. (1996): Komunitní centrum Krok – sociální byt jako alternativa k ústavní výchově. In: *Resocializační programy pro delikventní mládež jako alternativa trestu*. (Sborník ze semináře) Ed.: A. Kroftová, Studentské sdružení pro pomoc rizikové mládeži LATA, Praha.
- Korčíšová, B. (1996): *Streetwork*. Bakalářská práce. Katedra sociální práce FF UK, Praha.
- Marešová, A., Válková, J. (1994): *K problematice alternativních trestů*. IKSP, Praha.
- Matoušek, O. (1994): *Ústavní péče*. Slon, Praha.
- Matoušek, O., Matulová-Kroftová, A., Kopoldová, B., Chalupová J., Halík, T. (1996): *Práce s rizikovou mládeží – Projekt LATA a další alternativy věznění mládeže*. Portál, Praha.
- Mecerodová, L. (1995): *Institut narounání a uplatnění sociálního pracovníka – mediátora v trestní justici*. Diplomová práce, FF UK, Praha.
- Neuman, J. (1998): *Dobrodružné hry a cvičení v přírodě*. Portál, Praha.
- Novotný O., Dolenský A., Púry F., Rizman S., Teryngel J., Vokoun R. (1997): *Trestní právo hmotné, I. a II. Část*. Codex, Praha.
- Osmančík, O. (1994): Úvod do problematiky alternativních trestů. In: *K problematice alternativních trestů*. IKSP, Praha, str. 3–18.
- Ouředníčková, L. (1996): *Přehled činnosti probačních pracovníků na obvodních soudech pro Prahu 1–10 a Městském soudu v Praze*. Ethum, č. 13, 41–58.
- Referenční příručka k zákonu o trestním soudnictví Velké Británie*, (1991) IKSP, Praha.
- Šíma A., Suk M. (2000): *Základy práva pro střední a vyšší odborné školy*. C. H. Beck, Praha.
- Systémy trestní justice v Anglii a Walesu* (1995). IKSP, Praha.
- Vocílka, M. (1996): *Náplň činnosti středisek výchovné péče pro děti a mládež*. Tech-Market, Praha.
- Voňková, J., Chalupová, J. (1992): *Sociální práce s pachateli, Leges Crimen*, svazek 2, Praha.
- Zezulová, J. (1997): *Trestní zákonodárství nad mládeží*. MU Brno.

Oldřich Matoušek
Andrea Matoušková

Možné příčiny, struktura, programy prevence kriminality mládeže

portál

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Matoušek, Oldřich

Mládež a delikvence / Oldřich Matoušek, Andrea Matoušková

- Vyd. 3., aktualiz. - Praha : Portál, 2011. - 344 s.

ISBN 978-80-7307-825-8 (brzd.)

343.91-053.6 * 343.85 * (437.3)

- kriminalita mládeže - Česko

- prevence kriminality - Česko

- studie

Lektorovali:

doc. JUDr. Helena Válková, CSc.

PhDr. Kazimír Václavka, CSc.

© Oldřich Matoušek, Andrea Matoušková, 1999, 2003, 2011

© Portál, s. r. o., Praha 1999, 2003, 2011

ISBN 978-80-7307-825-8

Obsah

Předmluva	11
1 Dědičnost	21
1.1 Historický exkurz	21
1.2 Výsledky studií dvojčat	23
1.3 Výsledky adopčních studií	25
Literatura	25
2 Konstituce	27
2.1 Syndrom hyperaktivity	27
2.2 Jiné medicínsky zjištěné abnormality	29
2.3 Vrozené osobnostní dispozice	31
2.4 Příslušnost k pohlaví	33
Literatura	35
3 Rodina	37
3.1 Novodobá historie dětství a dospívání	37
3.2 Rodina jako společenská instituce	39
3.3 Společenské postavení rodiny	41
3.4 Rodinné vazby	42
3.5 Uplatňování disciplíny v rodině	44
3.6 Kvalita rodičovského dohledu	44
3.7 Rodinná interakce	46
Literatura	49
4 Osobnost	51
4.1 Předsudky o typické osobnosti	51
4.2 Vědecky fundované nálezy	52
4.2.1 Srovnávací studie založené na psychologických testech	54
4.2.2 Srovnávací studie založené na popisu chování	55
4.2.3 Studie variability osobností s rizikovým chováním	60
Literatura	62
5 Škola	63
5.1 Mění se role školy v postindustriální společnosti	63

5.2	Vzdělávací politika státu	67
5.3	České školy prvního a druhého stupně	70
5.4	Vztah školy a rodiny	72
5.5	Školní prostředí jako rizikový činitel	74
	Literatura	79
6	Skupiny, subkultury a hnutí mládeže	81
6.1	Dospívání a vztahová síť	81
6.2	Vrstevnické party	83
6.3	Kriminogenní skupiny a subkultury mládeže	84
6.3.1	Stabilní a nestabilní kriminální skupiny	86
6.3.2	Drogová subkultura	86
6.3.3	Subkultura rasistická	87
6.3.4	Subkultura pseudonáboženská	88
	Literatura	89
7	Společenský kontext delikvence mládeže	91
7.1	Hodnotové důrazy civilizace	91
7.1.1	Industriální a postindustriální Evropa	91
7.1.2	Naše specifika	95
7.2	Hodnota práce	97
7.3	Subkultura extrémní chudoby	99
7.4	Vliv médií	100
7.4.1	Vliv médií na zločinnost	100
7.4.2	Vliv médií na postoj občanů ke zločinnosti	105
	Literatura	110
8	Delikvence mládeže v politickém diskurzu	111
8.1	Historický exkurz	111
8.2	Úloha státu	116
8.3	Tvrdá pozice	118
8.4	Tolerantní pozice	122
8.5	Současná situace u nás	124
	Literatura	129
9	Delikvence a etnický původ	131
9.1	Rasa a etnická skupina	131
9.2	Romové jako etnicky odlišná skupina	133
9.3	Struktura romské kriminality u nás	137
9.4	Profil mladistvého Roma s delikventním chováním	139
	Literatura	140
10	Struktura kriminality nezletilých u nás a struktura používaných sankcí	141
10.1	Výpovědní hodnota kriminálních statistik	141

10.2	Aktuální vývoj kriminality mládeže v ČR	143
10.3	Komentář k trendům	147
	Literatura	148
11	Způsoby intervence, které u nás mají tradici	149
11.1	Intervence obcí	150
11.2	Typy ústavní výchovy a rozhodování o ní	151
11.3	Diagnostický ústav	154
11.4	Výchovný ústav	155
11.5	Vězení	158
	Literatura	165
12	Způsoby intervence, jež u nás vznikají	167
12.1	Vězení v nové perspektivě	167
12.2	Změny v ústavní a poustavní péči	172
12.3	Alternativy k trestu odnětí svobody	176
12.4	Probační a mediační služba	192
12.5	Terénní sociální práce	194
12.6	Střediska výchovné péče pro děti a mládež	197
12.7	Resocializační program bývalého okresního úřadu	199
12.8	Programy v přírodě	200
12.9	Dobrovolnická pomoc	203
	Literatura	207
13	Inspirativní zahraniční modely intervence	209
13.1	Projekty podporující vstup na trh práce	210
13.2	Policejní ochraňování komunity	215
13.3	Programy s aktivní účastí policie	216
13.4	Denní centrum jako alternativa trestu	220
13.5	Expedice	221
13.6	Dobrovolnické sbory	223
13.7	Multisystemická terapie	224
	Literatura	225
14	Možnosti psychoterapie	227
14.1	Volba psychoterapeutického postupu	227
14.2	Dynamická individuální psychoterapie	230
14.3	Behaviorální psychoterapie	232
14.4	Realitní terapie	234
14.5	Systemický přístup	238
14.6	Skupinová psychoterapie	239
14.7	Terapeutická komunita	242
	Literatura	244

15 Nároky práce s rizikovou mládeží	245
15.1 Motivace pracovníka	245
15.2 Pracovníkův postoj ke klientovi	248
15.3 Práce s klientem jako proces	253
Literatura	254
16 Predikce kriminálního chování	255
16.1 Předpoklady úspěšné predikce	255
16.2 Přehled výsledků prediktivních studií	258
Literatura	260
17 Prevence kriminálního chování	261
17.1 Úrovně a strategie preventivních opatření	262
17.2 Předškolní programy pro děti	265
17.3 Programy určené rodičům	266
17.4 Programy vázané na školu	268
17.5 Vrstevnické programy	275
17.6 Programy podporující pracovní uplatnění	276
17.7 Komunitní programy	278
17.8 Státní programy prevence	281
17.8.1 Západní Evropa	281
17.8.2 Česká republika	284
Literatura	285
18 Hodnocení efektivity intervenčních a preventivních programů	287
Literatura	292
19 Přehled významnějších právních norem a vládních dokumentů	293
19.1 Výběr z historických norem	293
19.2 Normy nyní platné v České republice	295
19.3 Vládní dokumenty	298
19.4 Některé mezinárodní normy	299
20 Přehled popsanych intervenčních a preventivních opatření, programů a projektů	301
Otázky	307
Slovníček	311
Rejstřík jmenný	317
Rejstřík věcný	321